

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw

van Roon, E.W.R.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Roon, E. W. R. (2013). *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 5. De vrijstellingen

5.1 Beperkte dienstplicht

De loting was in het leven geroepen omdat lang niet alle geschikte jongens zonder reden van vrijstelling daadwerkelijk in dienst moesten. De kans om buiten de dienst te blijven was bijna heel de negentiende eeuw ongeveer twee op drie. De sterkte van de nationale militie was voor de militiewet van 1861 jaarlijks op maximaal één op de 300 'zielen' gesteld en het aantal dienstplichtigen kwam daardoor per jaar niet boven de 10.000 jongemannen uit. De precieze lichting stond niet vast en werd ieder jaar opnieuw bij koninklijk besluit bepaald. In 1861 werd bij wet een vaste jaarlijkse lichting van 11.000 man (onder wie 600 man voor de zeemilitie) vastgesteld. In eerste instantie zorgde dit voor een toename van het percentage dienstplichtigen. Maar in de loop der jaren nam het jaarlijks aantal ingeschrevenen snel toe van 30.000 man rond 1870 naar ruim 40.000 man in de laatste jaren van de eeuw. De Nederlandse bevolking groeide in die tijd explosief van 3,5 miljoen naar ongeveer 5 miljoen.¹ De jaarlijkse lichting bleef 11.000 man en daardoor was de druk van de dienstplicht op de bevolking in het laatste decennium van de negentiende eeuw weer minder: een kwart van de lotelingen moest uiteindelijk de kazerne in. Gedurende de negentiende eeuw lootte een ruime meerderheid van de jongens zich dus vrij of was vrijgesteld. Daarnaast liet, zoals al aan de orde is geweest en nog zal komen, een kleine twintig procent van de ingelote jongens zich vervangen.

Er bestonden grote regionale verschillen in de kans om uit te loten. Het aantal vrijgestelden wegens broederdienst, gebreken of ziekten en te kleine lengte bepaalde deze kans. Hoe meer mannen werden vrijgesteld, des te minder kans was er immers om vrij te loten. Zo was een loting in kleine plaatsen in sommige jaren nauwelijks van betekenis omdat daar domweg een tekort aan jongens van de dienstplichtige leeftijd bestond. Dat was een ingecalculerde tegenslag, maar er was meer aan de hand als er een tekort aan geschikte jongens was in grotere steden. Het was een teken dat het er slecht gesteld was met de algemene gezondheidstoestand. Een voorbeeld is Leiden, in het begin van de negentiende eeuw een stille, kleine stad die een sterk contrast vormde met het bloeiende centrum van textielnijverheid uit de zeventiende eeuw. Armoede en slechte hygiëne werkten ziekten als cholera en difterie in de hand. Alles wat de inwoners uit de sloppenwijken kwijt wilden, verdween in de vele grachten die de stad rijk was. Bij warm weer waren deze grachten dan ook broedplaatsen van besmettelijke ziekten.² Uit een verzoekschrift van de burgemeester van Leiden uit 1821 blijkt dat de ellendige toestand van de stad zijn uitwerking had op het aantal beschikbare jongens. De burgemeester vroeg het contingent voor de stad te verminderen omdat bijna alle lotelingen die geen reden tot vrijstelling hadden ook daadwerkelijk tot de dienst werden opgeroepen. De minister van Binnenlandse Zaken won hierop inlichtingen in bij de militiecommissaris waaronder Leiden viel. Deze beaamde dat: 'in het gansche rijk over het algemeen, nergens geene personen worden gevonden meerder aan lichaamsgebreken onderhevig als te leyden ook nergens meerder beneden den maat als aldaar; het geen volgens deskundigen zouden ontstaan, niet alleen uit het fabriekswezen te dier plaatse maar voornamelijk nog, want hieronder vind men de meeste gebrekkige, door de kleine maat dat ingezetenen van die Stad, wegens armoedige en Sobre levenswijze die onder de geringe klasse van Burgers bestaat'.³ Desondanks vond de commissaris dat voor Leiden geen uitzondering mocht worden gemaakt. De wet stond dit niet toe en het zou onrechtvaardig zijn ten opzichte van de andere gemeenten in zijn district. Het verzoek werd dan ook niet gehonoreerd.⁴

De situatie in de stad Leiden toont de invloed van plaatselijke economische omstandigheden en hygiëne op de kans om uit te loten. Deze verschillen zijn ook structureel te constateren als de cijfers die beschikbaar zijn voor het hele land in ogenschouw worden genomen. In het onderstaande overzicht is per provincie het aantal jongens dat overbleef na de vrijstellingen vergeleken met het contingent dat jaarlijks moest dienen. Op deze wijze is te berekenen hoeveel uitzicht de lotelingen in de verschillende provincies hadden om een gunstig lot te trekken:

¹ Zie ook: 'Wat de cijfers alzoo leeren', in: *De landsverdediging* 486-491 II 1892.

² Een belangwekkende studie over de problematische hygiënische omstandigheden in de overbevolkte achterstandswijken van de negentiende-eeuwse grote steden: Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010).

³ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 560, brief militiecommissaris 28 mei 1821.

⁴ *Ibidem*, nr. 560, koninklijk besluit nr. 3442, 4 augustus 1821.

Het percentage van de lotelingen zonder vrijstelling dat per provincie kans had op vrijloten⁵

Provincie	1819-1830			1888-1898			
	Overblijvend	Contingent	In %	Provincie	Overblijvend	Contingent	In %
Gelderland	23733	8685	63	Limburg	16062	7208	55
Limburg	21460	8802	59	Noord-Brabant	28547	13813	52
Friesland	14794	6198	58	Zuid-Holland	50091	24314	51
Drenthe	4682	1953	57	Zeeland	11604	5646	51
Zeeland	8788	4086	55	Groningen	15710	7694	51
Groningen	10869	4886	55	Friesland	19723	9681	51
Noord-Brabant	21030	10086	53	Drenthe	7513	3714	51
Utrecht	7751	3699	52	Utrecht	11082	5540	50
Zuid-Holland	27394	13554	51	Gelderland	28222	14112	50
Overijssel	9541	4965	47	Overijssel	15758	8250	48
Noord-Holland	18043	12520	31	Noord-Holland	39624	21073	47
Totaal	168085	79434	53	Totaal	243936	121045	50

Er waren in de eerste jaren van de militiewetgeving per provincie aanzienlijke verschillen. De kans om uit te loten was het grootst in landelijke provincies als Friesland, Gelderland en Limburg en dat kwam omdat het aantal vrijgestelden verhoudingsgewijs lager was dan in de stedelijke provincies Zuid-Holland en vooral Noord-Holland. De slechte hygiëne en woonomstandigheden in de steden zullen hier ongetwijfeld een oorzaak voor zijn geweest. In de periode 1888-1898 blijken deze verschillen behoorlijk afgevlakt. Een ander opvallend verschil tussen de twee tijdvakken is dat het aantal overblijvende manschappen in verhouding tot het contingent dat de provincie moet leveren in de eerste helft van de negentiende eeuw groter was dan in de tweede helft. De kans op uitloten was derhalve in de eerste jaren van het remplaçantenstelsel over het algemeen ook groter dan in de laatste jaren. Verderop in dit hoofdstuk zal blijken dat dit kwam omdat de militiewet van 1817 minder mogelijkheden tot vrijstellingen bood dan de militiewet 1861 en dat het verhoudingsgewijs lage contingent dienstplichtigen dat de provincies in laatste decennia van de negentiende eeuw moesten leveren, dit niet in zijn geheel compenseerde.

De kans om vrij te loten was naast het jaarlijks te leveren contingent manschappen dus afhankelijk van het aantal vrijgestelden. Het overzicht en ook het voorbeeld van Leiden tonen dat hygiëne, voeding, huisvesting en epidemieën als cholera invloed hadden op het aantal vrijstellingen wegens lichamelijke gebreken en een te kleine lengte. In de geschiedschrijving is onder aanvoering van de bekende Franse historicus E. Le Roy Ladurie sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw de belangstelling voor dit verband tussen levensomstandigheden en afgekeurde dienstplichtigen gegroeid. Le Roy Ladurie bleek voor de periode 1819-1826 met behulp van keuringsregisters van dienstplichtigen in staat van kanton tot kanton in Frankrijk de lengte van dienstplichtigen in kaart te brengen. Hij gebruikte zijn berekeningen vervolgens als index voor de ontwikkeling van de levensstandaard.⁶ Vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw begon deze nieuwe stroming, binnen de geschiedschrijving historische antropometrie⁷ genoemd, ook in Nederland interesse te wekken. Zo publiceerden H. de Beer, M.M. de Meere, J.W. Drukker en W.J.M.J. Rutten studies naar economische ontwikkeling en levensstandaard gebaseerd op lengtegegevens uit keuringslijsten.⁸

Een goede kennis van de wetten en besluiten betreffende de milite is bij historische antropometrie noodzakelijk. Veranderingen in bijvoorbeeld de grote van het jaarlijks contingent, de leeftijd waarop de jongens werden opgeroepen en de zwaarte van de keuringen, hebben gevolgen voor de representativiteit van de gegevens. Maar ook met verschillen in uitleg en uitvoering van de regelgeving moet rekening worden gehouden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een briefwisseling in 1855 tussen de minister van Binnenlandse Zaken en de commissaris van de Koning in Noord-Brabant. De minister maakte zich zorgen over het grote aantal vrijgestelden in vergelijking met andere provincies

⁵ Bron: Staten afloop lichte nationale milite 1819-1830 en 1888-1898. Zie noot 49 in hoofdstuk 3.

⁶ Jean-Paul Aron, Paul Dumont (et) Emmanuel Le Roy Ladurie, *Anthropologie du conscrit français. D'après les comptes numériques et sommaires du recrutement de l'armée (1819-1826). Présentation cartographique* (Parijs 1972).

⁷ Antropometrie: de leer van de maten en vormen van het menselijk lichaam of onderdelen daarvan.

⁸ Zie bijvoorbeeld: Hans de Beer, *Voeding, gezondheid en arbeid in Nederland tijdens de negentiende eeuw. Een bijdrage tot de antropometrische geschiedschrijving* (Amsterdam 2001) 13-22. Rutten, *De levensstandaard*, 126-128.

terwijl de algemene gezondheidstoestand in Noord-Brabant niet slechter was dan in de rest van het land. Hij vroeg zich af of de keuringen wel volgens de regels werden uitgevoerd, en suggereerde: ‘Misschien dat sommige genees- en heelkundigen die geroepen worden om den militieraad bij te staan, niet of niet genoegzaam in het oog houden dat de vrijstelling van den eene, de oproeping van den andere ten gevolge moet hebben (...) het belang van de ingezetenen in het algemeen en de ingeschrevenen in het bijzonder vordert dat hieraan perk en paal wordt gesteld’.⁹ In zijn antwoord ontkende de commissaris dat de verschillen lagen bij de wijze van keuring. Volgens hem lag de oorzaak in de manier waarop de wet werd uitgevoerd. In Noord-Brabant werden namelijk alle mannen gekeurd die redenen van vrijstelling opgaven. In de andere provincies waren dit alleen de mannen die tot het op te roepen contingent behoorden. Degenen die daar buiten vielen, werden gezond verklaard. De werkwijze in Noord-Brabant was volgens de commissaris te prefereren, want zo ‘verkrijgt men deugdelijke uitkomsten en kan men met zekerheid kennen het geheel getal der voor de dienst geschikte manschappen, terwijl in andere provincies zulks slechts bij gissing moet plaatshebben’.

De regionale verschillen in leefomstandigheden en gezondheidssituatie zorgden ervoor dat verschillen in dienstplichtlast tussen de regio’s groot konden zijn. Een jongen uit de provincie Gelderland die in de jaren 1820 was ingeloot behoorde tot een minderheid van de mannelijke bevolking die geschikt was om de dienstplicht te vervullen. In Noord-Holland moesten daarentegen in dezelfde perioden twee op de drie geschikte jongens in dienst. Zoals we al zagen lag het landelijk gemiddelde van de dienstvervulling op een van de drie lotelingen en was deze verhouding in de jaren 1820 en 1890 zelfs een van de vier jongens. Hierbij is dan nog geen rekening gehouden met de dienstvervangers die jaarlijks de plaats innamen van een deel van de ingelotenen. De minderheid die na het hele rekruteringsproces overbleef om in de kazerne te oefenen zal zich door de ongelijke verdeling van de dienstplichtlast benadeeld hebben gevoeld in een maatschappij waarin de individuele ‘struggle for life’ een belangrijkere plaats innam dan staatsburgerschap.¹⁰ Een voorbeeld geeft een zekere Dorus, die zichzelf *een gewezen Limburgsch milicien* noemde. In een brochure over zijn dienstitijd schreef hij teleurgesteld over zijn inloten in ongeveer 1850: ‘Ik viel in de loting. – De zoon van onzen grondeigenaar ook, alle burgers zijn immers gelijk voor de wet – Hij trok zich vrij, ik daarentegen trok er mij tot over de ooren in. – Dat is zoo ’s werelds loop’.¹¹

5.2 De zittingen van de militieraad

Niet alleen lengte of lichaamsgebreken waren er de oorzaak van dat jongens niet in dienst hoefden. Ook veel gezonde en niet te kleine lotelingen die een laag nummer trokken, hadden een reden van vrijstelling. De belangrijkste waren broederdienst of enig zoon. Een militieraad was de instantie die oordeelde over de opgegeven vrijstelling. De verzoeken vanwege broederdienst en enig zoon werden schriftelijk afgedaan. De jongens dienden in persoon voor de militieraad te verschijnen als een lichaamsgebrek of te kleine lengte was opgegeven of tijdens de loting geconstateerd. De zittingen van de raad begonnen ongeveer een maand na de loting op de tweede maandag in maart en duurden tot 15 april. De leden werden door de koning(in) benoemd en waren:

- een lid van Provinciale Staten als voorzitter;
- een gemeenteraadslid van een gemeente die onder de militieraad viel;
- een hoofdofficier van de landmacht.

De raad werd bijgestaan door een secretaris die door de commissaris van de Koning(in) in de provincie werd benoemd. Ook de militiecommissaris had zitting, maar hij had alleen een raadgevende stem. Bovendien benoemde de militieraad nog een officier van gezondheid en een burgerlijk geneeskundige voor de medische keuring van de jongens. De militieraad bestond dus uit zowel burgerlijke als militaire leden. Deze samenstelling van de militieraad bleef van 1817 tot 1898 ongewijzigd. De wet van 1861 bracht wel een belangrijke verandering in de manier waarop uitspraken werden gedaan. Na 1861 besliste

⁹ NA, ministerie van Binnenlandse Zaken, nr. 3330, brief minister Binnenlandse Zaken, 3 februari 1855.

¹⁰ Deze ongelijke verdeling van de dienstplichtlast is niet alleen een fenomeen uit de negentiende eeuw. Ook in de twintigste eeuw bleef zij voortbestaan en is erover gediscussieerd. In 1991 gingen er bijvoorbeeld niet meer dan 43 duizend van de ruim 102 duizend dienstplichtige jonge mannen in dienst. Zie Volkskrant 20 juni 1991. Zie ook: Van der Meulen, *De verbeelding*, 62. Uiteindelijk was de ongelijke verdeling van de dienstplichtlast, het aantal jongens dat niet hoefde te dienen werd in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw steeds groter, een van de redenen om de dienstplicht op te schorten.

¹¹ *Schetsen uit het soldatenleven van een gewezen Limburgsch Milicien* (Sittard 1870) 7.

de raad alleen over definitieve vrijstellingen, voor dat jaar werden naast definitieve vrijstellingen ook tijdelijke vrijstellingen van een jaar verleend.

De emoties van de loting waren door de deelnemers en hun omgeving nog maar nauwelijks verwerkt of deze nieuwe stap binnen het rekruteringsproces moest worden gezet. Het zal voor velen een hele opgave zijn geweest om op een zitting van de militieraad te verschijnen. De keuringen vonden plaats in de hoofdplaats van een militiedistrict en in kleine of dunbevolkte provincies met een of twee districten als Drenthe en Utrecht moest een behoorlijke afstand worden afgelegd. Bovendien konden in die periode van het jaar de wegen besneeuwd zijn. In de afgelegen landelijke provincies was dat misschien een motief voor jongens die een reden van vrijstelling hadden om niet voor de militieraad te verschijnen. Maar in Amsterdam kan de winter nauwelijks een rol hebben gespeeld. Toch klaagde een militiecommissaris uit de hoofdstad in 1824 over veel lotelingen die voor de dienst ongeschikt waren, maar volgens hem zonder na te denken of uit onverschilligheid niet voor de militieraad verschenen. Het gaf de autoriteiten veel extra werk en lotelingen die dachten vrijgesteld te zijn, moesten alsnog worden opgeroepen.¹² Misschien speelde in deze eerste jaren de onbekendheid van de bevolking met de militiewetgeving een rol. Het is mogelijk, maar opvallend is dat bijna vijftig jaar later de commissaris van de Koning in het Hertogdom Limburg hetzelfde euvel beschreef. In een brief uit 1870 aan de gemeentebesturen wees hij erop dat bij de laatste inlijving personen die een lichaamsgebrek of te geringe lengte hadden, ten onrechte waren opgeroepen omdat ze niet voor de militieraad waren verschenen. Dit had onnodige kosten voor het Rijk met zich meegebracht en voor teleurstelling onder lotelingen met hogere nummers gezorgd. Hij vroeg de gemeentebesturen: 'om de lotelingen, van wie algemeen bekend mocht zijn, of die met grond vermeenen, dat zij lichamelijk ongeschikt voor de krijgsdienst zijn, op zulke wijze als u daartoe geschikt zal voorkomen, aan te sporen, zich te zijner tijd voor den militieraad aan een geneeskundig onderzoek te onderwerpen en zich daarvan niet te laten terughouden, door consideratieën, van bijzonderen en persoonlijken aard'.¹³ Naast de lange besneeuwde wegen die een onverschillige loteling mogelijk liever meed, en onbekendheid met de militiewetgeving, moet schaamte zeker ook een rol hebben gespeeld bij dit opmerkelijke gedrag van ongeschikte lotelingen. Het lijkt in ieder geval onwaarschijnlijk dat ongeschikte lotelingen de autoriteiten bewust wilden tegenwerken door niet voor de militieraad te verschijnen. Zij sneden zichzelf hiermee immers in de vingers.

Het verzuim is wel des te opmerkelijker omdat de zittingen van de militieraad spannende en belangrijke gebeurtenissen waren, die niet onopgemerkt bleven. De sociale controle van de omgeving was ook in dit stadium van het rekruteringsproces belangrijk en had opnieuw een corrigerende werking. Vooral voor de jongens die een 'twijfelnummer' hadden getrokken, waren de zittingen van groot belang. Hun toekomst als burger of soldaat hing af van het aantal vrijstellingen dat aan plaatsgenoten werd verleend. Het aandeel van de gemeente in de jaarlichting voor de militie was immers van tevoren aan de hand van de inschrijvingsregisters vastgesteld. Er werd daarbij geen rekening gehouden met vrijstellingen. Een vrijstelling van de militieraad had daarom niet alleen gevolgen voor de betrokkene, maar ook voor andere lotelingen uit de gemeente waar hij vandaan kwam. Zoals in het begin van dit hoofdstuk al is aangegeven, kwam het in kleine gemeenten met een paar lotelingen zelfs voor dat niet het getrokken nummer, maar de uitspraak van de militieraad bepaalde wie er wel of niet in dienst moest. In het Westlandse plaatsje De Lier waren er bijvoorbeeld in 1881 in totaal tien lotelingen, van wie er uiteindelijk zeven voor de dienst werden vrijgesteld. Het aandeel dat de gemeente moest dragen in de lichting was drie rekruten.¹⁴ Loting of niet, degenen die geen reden van vrijstelling hadden opgegeven moesten in dienst.

De burgerlijk geneesheer die zitting moest nemen in de militieraad werd door die raad aangewezen. Hij kreeg een vergoeding en de wet bepaalde dat dagelijks een andere geneesheer plaatsnam.¹⁵ Ondanks deze niet al te dwingende regelgeving, kon een aanstelling tot groot ongenoegen bij een plaatselijke arts leiden omdat hij zijn dagelijkse praktijk in de steek moest laten. Zo meldde de militiecommissaris voor Den

¹² NA, ministerie van Binnenlandse Zaken, nr. 2004, rapport militiecommissaris eerste en tweede ressort van Noord-Holland bij brief gouverneur van Noord-Holland 8 maart 1824.

¹³ RCHL, provinciaal bestuur, 10038, brief 12 februari 1870.

¹⁴ NAZH, militieregisters 1880-1941, nr 5.

¹⁵ Militiewet 1817, artikel 117: 'voor elke dagelijksche zitting zal een ieder hunner eene som van zes guldens worden verleend'. Militiewet 1861, artikel 82: 'ontvangen voor elke vergadering, die zij bijwonen, een door Ons te bepalen presentiegeld'.

Haag in een verslag over de zitting in 1884 dat de aangewezen artsen hadden geprotesteerd. Zij hadden niet begrepen waarom speciaal jonge artsen waren opgeroepen.¹⁶ Het kwam ook voor dat een arts weigerde in de raad zitting te nemen. In 1893 wilde een geneeskundige uit het Overijsselse plaatsje Kampen, J.W.E. Kloppers, bijvoorbeeld geen werkzaamheden voor de raad verrichten. De militiecommissaris was hier woedend over. Het was de zoveelste tegenwerking dat jaar en hij wilde in dit geval tot strafvervolging overgaan. Aan de officier van justitie in Zwolle schreef hij: 'hoewel ongaarne, zijn wij overgegaan tot de opmaking van het genoemde verbaal omdat de ondervinding van dit jaar heeft geleerd dat vele geneeskundigen die volgens Art. 80 of 89 der wet van 19 Aug 1861 werden aangewezen onder velerlei voorwendsels, eenvoudig weigerden aan die opdracht gevolg te geven waardoor de werkzaamheden van onze raad of zeer vertraagd of geheel gestopt werden, terwijl bovendien de aanwijzing door den militieraad van een geneeskundige ingevolge Art. 89 der militiewet eene noodlooze formaliteit werd, eene aanwijzing die ongestraft door den aangewezenen werd in den wind geslagen'. Als reden voor de weigering had de geneesheer opgegeven 'de tegenwoordige ziektestand te Kampen'. Dat was volgens de militiecommissaris geen geldige reden: 'Heeft de heer Kloppers het recht zich bij aanwijzing door den militieraad te beroepen op dien ziektoestand en meent hij daarom geen gevolg te moeten geven aan de gedane opdracht, dan geldt die reden evenzeer voor iedere andere geneeskundige en zou de militieraad bij gevolg geen uitvoering kunnen geven aan Art 80 en 89 der militiewet'.¹⁷

Behalve het geringe enthousiasme van de particulier artsen, kon ook het optreden van de hoofdofficier van de landmacht voor hoofdbreken bij de president van de militieraad zorgen. Zo diende Simon Zadoks uit Dordrecht in 1860 een klacht in bij de minister van Oorlog over het militair lid van de raad, Majoor Scheper, die zijn zoon niet alleen de huid zou hebben vol gescholden, maar ook fysiek geweld zou hebben gebruikt. Hij zou zoon Isaak: 'met de vuist onder de kin hebben gestoten' om de jongen op de door hem gewenste manier onder de meetlat te krijgen. De minister van Oorlog, die in deze niet bevoegd was, gaf de zaak door aan zijn collega minister van Binnenlandse Zaken: 'omdat ik het moet betreuren dat aan tot de dienst opgeroepen reeds voordat zij voor de dienst zijn aangewezen, afkeer van de militairen stand wordt ingeboezemd'.¹⁸ Nader onderzoek bij de president van de militieraad stelde Simon Zadoks in het gelijk. De president had naar aanleiding van het gebeuren al eerder een ernstig onderhoud met Majoor Scheper gehad. Hij had zelf dan wel niets van de vuiststoot gezien, maar wel: 'onbetamelijke en onredelijke uitdrukkingen tijdens de behandeling van de loteling horen bezigen'.¹⁹ De zaak werd serieus genomen en de majoor werd met behoud van pensioen uit zijn functie ontslagen. De autoriteiten waren blijkbaar gevoelig voor houwdegens die als vertegenwoordigers van de overheid publiek tegen zich opzetten. Eerder bleek al dat om die reden het optreden van militiecommissarissen tijdens de loting vol argwaan werd gevolgd.

Naast een geringe motivatie of tactloos optreden van zijn tijdelijke leden, speelde ook een gebrek aan medewerking van de plaatselijke autoriteiten de militieraden soms parten, en die medewerking was onmisbaar voor een goede uitvoering van de wet. Door de intensieve contacten die er in kleine gemeenten tussen hen en inwoners bestonden, konden plaatselijk bestuurders bij twijfel helpen om de juiste identiteit van lotelingen vast te stellen. In grote steden lag dat natuurlijk moeilijker. Zo pleitte de militiecommissaris in Amsterdam in 1824 voor het straffen van ongeschikte lotelingen die niet voor de militieraad verschenen omdat van burgemeester en wethouders niet verwacht mocht worden dat zij de nalatigen opspoorden en achter hun broek zaten: 'alzo nergens minder als hier door de volksrijkheid deze stad de personeele staat en omstandigheden der lotelingen aan het Plaatselijk bestuur kenbaar kunnen zijn'.²⁰

In de vele kleine gemeenten die Nederland toen kende, lagen de zaken anders. Zo is eerder beschreven hoe tijdens de lotingen een burgemeester of lid van het gemeentebestuur aanwezig was om te voorkomen dat de militiecommissaris de verkeerde persoon liet loten en hoe iedere maand januari in

¹⁶ NAZH, provinciaal bestuur 4402, 22 april 1884.

¹⁷ Historisch Centrum Overijssel (HCO), provinciaal bestuur, brievenboek militieraad nr. 19635, 12 januari 1894. In artikel 185 van de Militiewet 1861 stond overigens dat een boete van tien tot vijftig gulden zou worden opgelegd aan de geneeskundige die 'zonder geldige redenen nalaat, aan de krachtens deze wet gedane oproeping tot een geneeskundig onderzoek, op den bepaalden tijd te voldoen'.

¹⁸ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr.3396, 10 april 1860.

¹⁹ Ibidem, nr. 3398, 11 mei 1860.

²⁰ Ibidem, nr. 2004, rapport militiecommissaris eerste en tweede ressort van Noord-Holland bij brief gouverneur van Noord-Holland 8 maart 1824.

het Limburgse Echt een ambtenaar uit voorzorg de deuren langs ging met de vraag of er jongens waren die zich niet hadden ingeschreven. En in datzelfde Limburg had de commissaris van de Koning in 1870 gemeentebesturen opgeroepen te kleine of ziekelijke lotelingen op te sporen en aan te manen voor de militieraad te verschijnen. De taak die aan gemeentebesturen werd opgedragen om een lid af te vaardigen die de lotelingen op hun vaak lange tocht vergezelde, moet in dit licht worden gezien. De leden van de militieraad wilden er zeker van zijn dat de persoon die ze tegenover zich hadden ook werkelijk de loteling was van het inschrijfregister. Maar tot ergernis van sommige militieraden was niet iedere burgemeester bereid zijn medewerking te verlenen. De militiecommissaris in de provincie Utrecht kreeg het bijvoorbeeld aan de stok met de burgemeester van Montfoort. De burgemeester vond het onzin dat een ambtenaar moest assisteren met het invullen van de lotingsregisters en ook zond hij met tegenzin een vertegenwoordiger van de gemeente naar de militieraad: ‘De secretaris had uit eigen beweging te kennen gegeven dat hij en om U hoogedelgeleerde (de commissaris van de Koning) en om mij (de burgemeester) buiten moeilijkheden en onaangenaamheden te houden, zijn zoon het werk der militiezitting zal laten doen, zoodat wordt toegegeven aan den onbillijken en onwettigen eisch van den militiecommissaris, onbillijk, omdat sedert meer dan 25 jaren dergelijke eisch hier nooit gedaan werd, met het oog op het voldoende aantal aanwezige ambtenaren door het rijk bezoldigd en onwettig omdat in casu het voorschrift alleen te vinden is in een koninklijk besluit dat niet op de wet is gegrond’.²¹ De burgemeester had gelijk dat de wet uit 1861 hem een dergelijke verplichting niet oplegde, maar los daarvan was de bereidheid van het plaatselijk bestuur om een militieraad behulpzaam te zijn in dit geval wel erg ver te zoeken.

In Zuid-Holland bestonden dezelfde problemen. Hier beklagde de voorzitter van een militieraad zich in 1873 over de burgemeesters van Pijnacker en Nootdorp. Zij weigerden een vertegenwoordiger uit hun gemeente naar de zitting van de militieraad te sturen omdat van rijkswege geen reiskosten werden vergoed. De voorzitter vond het onbegrijpelijk dat burgemeesters zich om een dergelijke onbenulligheid onttrokken aan hun taak. De aanwezigheid van een burgemeester of gemeenteambtenaar bij de eerste zitting van de militieraad was volgens hem namelijk van groot belang voor de betrokken lotelingen omdat: ‘bij de doorgaans bestaande onwetendheid van de buitenlui, bij mogelijk wegblijven van de zitting, zoodanige inlichtingen aan de Militieraad te geven, als tot eene juiste uitspraak kunnen leiden en die soms hoogst noodzakelijk zijn’.²² Blijkbaar hadden de klachten weinig succes. Want ook de opvolger van deze voorzitter klaagde in de jaren 1880 over laksheid van een aantal gemeentebesturen, waaronder opnieuw Pijnacker en Nootdorp. In 1887 waarschuwde hij wederom voor de gevolgen: ‘In een vroeger verslag werd er op gewezen, dat ten gevolge van het ontbreken van voorlichting van gemeentewege een paar tweelingbroers tegelijkertijd voor de dienst waren aangewezen. Evenzeer zou het mogelijk zijn dat in plaats van een loteling een persoon verscheen die wegens gebreken moest worden afgekeurd, de Raad met den loteling – die menigmaal zelf niet bij de loting is opgetreden – onbekend, kan niet weten of de persoon die voor hem verschijnt, inderdaad die opgeroepen loteling is’.²³

Een zaak waar een burgemeester niet omheen kon, was dat de gemeente een verblijf voor de zittingen van de militieraden beschikbaar moest stellen. In de wet stond expliciet vermeld dat de gemeente waar de militieraad vergaderde, moest zorgen voor een geschikt vertrek voor de administratieve afhandeling en de medische keuringen. Ook op dit terrein konden zich problemen voordoen. Zo was het voor een grote gemeente als Den Haag niet eenvoudig een bruikbaar gebouw te vinden door de enorme toeloop van lotelingen die voor de militieraad moesten verschijnen. In de eerste helft van de jaren tachtig werden de zittingen gehouden in de Korenbeurs aan de Prinsegracht. Het gebouw voldeed volgens de officier van gezondheid niet aan de eisen. In een verslag uit 1884 schreef hij waarom: ‘Bedoeld lokaal is veel te klein voor het groot aantal personen die uit de aard der zaak de zitting van de militieraad bijwonen. Na een paar uren is het luchtbederf voor de reukorganen duidelijk genoeg. Tot verering van den toestand dragen ook bij de uit de benedenlokalen opstijgende geuren, o.a. veroorzaakt door de op sommige dagen tijdelijk aldaar geparkeerde varkens. Van ventilatie is geen sprake en het jaargetijde laat gewoonlijk niet toe de ramen te openen. De lokaliteit uitsluitend bestemd voor het geneeskundig onderzoek grenst onmiddellijk aan het zittingslokaal en bestaat uit een door een schot van ongeveer 2 meter hoogte in tweeën verdeelde langwerpige kamer. De eerste afdeeling die door een korte briséé in het zittingslokaal

²¹ UA, provinciaal bestuur nr. 8045, brief burgemeester Montfoort 5 februari 1890.

²² NAZH, provinciaal bestuur nr. 4131, voorzitter militieraad 30 april 1873.

²³ Ibidem, nr. 4478, voorzitter militieraad 25 april 1887.

voert vormt de wachtkamer, de tweede het lokaal waar de geneesheren zich ophouden en waar de te onderzoeken personen zich moeten ontkleeden, om onderzocht te worden. Het is gemakkelijk te begrijpen dat bij de zeer gebrekkige huidcultuur van de meeste der onderzochten dit vertrek spoedig verpest is. Het onderzoek is in dit lokaal dat niet verlicht is en eene grootste afmeting heeft van slechts 4 1/2 meter, nl zeer moeilijk. Wat het verdere onderzoek betreft is nauwkeurig borstonderzoek (en dit alleen heeft waarde) onmogelijk zoowel door het voortdurende gedruisch in het zittingslocaal en de benedenruimte, als door de drukte op straat en het gerij van trams en andere wagens'.²⁴

De klachten hadden hun uitwerking en naar tevredenheid van de militiecommissaris werd in 1885 een geschikter gebouw betrokken. Aan welke eisen een gebouw volgens de militiecommissaris wel moest voldoen wordt duidelijk uit een verslag van de zittingen in 1888. In dat jaar was een verlaten schoolgebouw aan de Juffrouw Ida straat in gebruik genomen. De voorzitter van de militieraad schreef:

'Ik acht dit gebouw zoo byzonder voor de zittingen geschikt, dat ik mij wel zou kunnen vereenigen met het denkbeeld om in het vervolg dit gebouw steeds voor gelijk gebruik aan te wijzen. Een drietal ruime schoollokalen, het een onmiddelijk achter het ander gelegen, en slechts door grootendeels glazen beschotten van elkander gescheiden, maken het mogelijk dat de Raad een goed overzicht over het geheel heeft, dat op flinke wijze de orde wordt gehandhaafd en dat overigens de verschillende belanghebbenden zoo geregeld mogelijk voor den Raad kunnen verschijnen en zoo noodig door Heeren Doctoren kunnen worden onderzocht'.²⁵

5.3 Veranderingen door de jaren heen

Het was niet verwonderlijk dat de militiecommissaris ruime lokalen zocht waarin hij het overzicht kon houden. Het was tijdens de zittingen een drukte van belang. In een week tijd moest hij voor Den Haag alle verzoeken om vrijstelling behandelen. Een heidens karwei als bedacht wordt dat dat aantal in de periode 1881-1890 jaarlijks rond de vijf à zeshonderd lag. Toen in 1885 een loteling uit het eerste district ten onrechte voor de dienst werd aangewezen, verontschuldigde de militiecommissaris zich dan ook als volgt: 'De oorzaak hiervan (de vergissing) is mij nu ook duidelijk gebleken. Het tijdvak door de wet gelaten om de stukken ingediend voor de vrijstellingen na te zien, is tegenwoordig door het toenemend aantal verzoeken, dit jaar alleen voor 's-Gravenhage 533, zo beperkt, dat ik voor mij om elk stuk na te zien, en er mijn advies op te kunnen uitbrengen, het bij de dag niet afkan, en in die weinige dagen tot laat in den nacht nog aan moet werken'.²⁶ In 1885 was het totaal aantal lotelingen voor Den Haag 1091 man. Ongeveer de helft van het beschikbare contingent diende dus een verzoek om vrijstelling in.

In de jaren voor 1861 hadden de militieraden ook nog eens met tijdelijke vrijstellingen te maken. Zo moest een jongen die te klein was voor 1861 tot zijn tweeëntwintigste ieder jaar komen opdraven om gemeten te worden en ook een loteling die een ziekte had die mogelijk kon genezen of een kostwinner konden op een vrijstelling voor slechts een jaar rekenen. Aan studenten in de godgeleerdheid en kwekelingen die in Rijksscholen een opleiding tot onderwijzer volgden, werden jaarlijkse vrijstellingen verleend, maar ze moesten dan wel ieder jaar een certificaat overleggen dat aantoonde dat zij hun opleiding vervolgden of inmiddels als geestelijke of leraar waren aangesteld. De militiewet van 1861 bepaalde dat er alleen nog definitieve vrijstellingen werden gegeven.

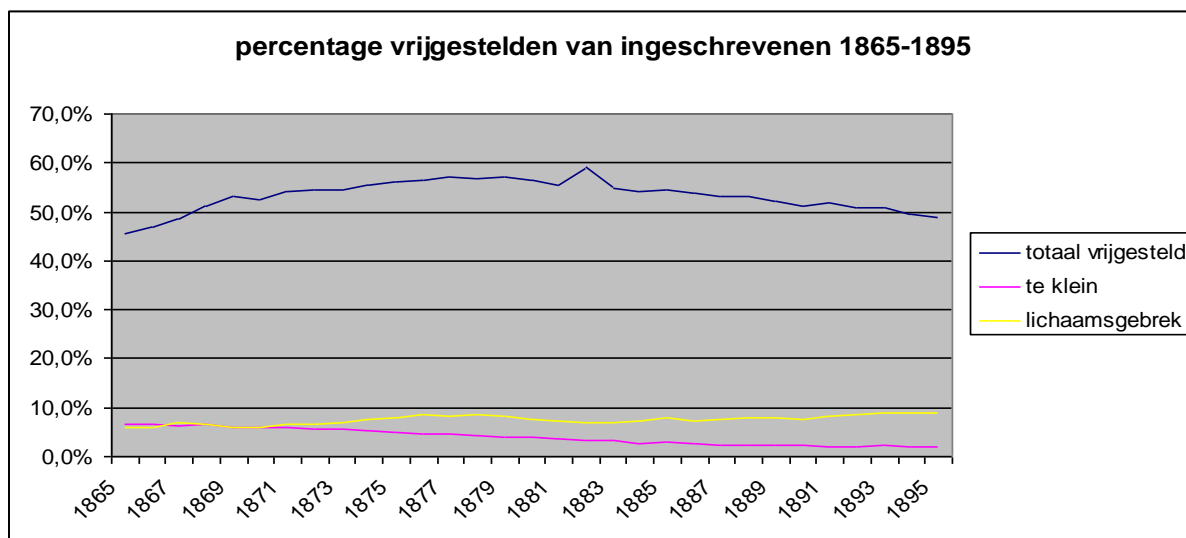
De militieraden hadden het in de eerste helft van de negentiende eeuw vooral druk met het keuren van lotelingen die onder de maat waren of lichaamsgebreken hadden. In 1842 bevonden zich bijvoorbeeld onder de 13.342 vrijgestelden, 2564 jongens (19%) met een lichaamsgebrek en 3861 jongens (29%) die te klein waren.²⁷ Na 1861 kregen de militieraden meer papierwerk. Het percentage jongens dat werd afgekeurd wegens een lichaamsgebrek of te kleine lengte liep terug naar ongeveer tien procent:

²⁴ Ibidem, nr. 4402, verslag officier van gezondheid W.H.L. Bogerhof Mulder, 18 april 1884.

²⁵ Ibidem, brief voorzitter militieraad, 4 mei 1888.

²⁶ Ibidem, nr. 4428, militiecommissaris eerste district, 18 maart 1885.

²⁷ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 3973, Verslag van de afloop van de lichte voor de nationale militie 1842. De term lichaamsgebreken werd gebruikt vanaf de wet van 1861. In dit verslag staat vermeld: 'misvormden of aan ongeneeslijke ziekten laboreerden (1469 definitief vrijgesteld) en zieken en gebreken (1095 tijdelijk vrijgesteld)'. De lotelingen die onder de maat waren, werden tijdelijk vrijgesteld.

Uit de lage percentages afgekeurde lotelingen wegens lichaamsgebrek of te kleine lengte kan overigens niet worden afgeleid dat het in de tweede helft van de negentiende eeuw beter was gesteld met de volksgezondheid dan in de eerste helft. De minimale lengte om goedgekeurd te worden, was tot en met 1861 157 cm en na dat jaar werd die 155 cm. Bovendien werden de jongens vanaf 1861 een jaar later gekeurd. De jongens van de lichten 1815-1861 waren gemiddeld 18 $\frac{3}{4}$ jaar, die van 1862-1891 19 $\frac{3}{4}$ jaar en die vanaf 1892-1912 zelfs 20 $\frac{1}{4}$ jaar.²⁸ Een verklaring voor de terugloop in het percentage jongens dat werd afgekeurd wegens een lichaamsgebrek is dat dit na de wet van 1861 op minder gronden mogelijk was dan daarvoor.²⁹ Hierbij is overigens wel weer opvallend dat het percentage lotelingen met een lichaamsgebrek tussen 1865 en 1895 langzaam toenam. De enige aanwijzing voor een betere volksgezondheid in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw is een gestage afname van het percentage lotelingen dat te klein was onder de eis van 155 cm uit de militiewet van 1861.

Het percentage vrijstellingen lag na 1861 hoger lag dan daarvoor omdat er na dat jaar verhoudingsgewijs meer vrijstellingen werden verleend voor broederdienst of enig zoon. Zo was vrijstelling als enig zoon in de wet van 1817 alleen van toepassing op enig zonen die tevens kostwinner en enig kind waren. De wet van 1861 bepaalde dat alle enige zonen, of ze nu wel of niet een gezin onderhielden dan wel zusters hadden, een vrijstelling kregen. Het gevolg was dat hun aantal fors steeg van gemiddeld 700 per jaar in de periode 1857-1861 naar maar liefst 3759 in het jaar 1863.³⁰ Als hier nog bij wordt bedacht dat de afkeuringen een minder belangrijke rol speelden dan voor 1861, dan kan geconcludeerd worden dat na de militiewet van 1861 veel meer de gezinsituatie van lotelingen dan hun gezondheidstoestand bepalend was voor het aantal vrijstellingen.

Er was hierbij wel een uitzondering op de regel. De wet van 1861 bood niet langer de mogelijkheid van vrijstelling op grond van kostwinnerschap die de wet van 1817 wel had geboden. Een aantal gezinnen kreeg het daardoor zwaar te verduren. Niet toevallig ontving de minister van Binnenlandse Zaken in de eerste jaren na 1861 een flink aantal verzoekschriften van weduwen die tevergeefs pleitten voor de vrijstelling van hun zoon. Zo schreef Pietje Laan, weduwe van Pieter Hof uit Enkhuizen, dat zij op 19 februari 1863, de dag waarop in het land de zesenvestigste verjaardag van koning Willem III was gevierd, haar man ten grave had moeten dragen. Haar oudste zoon had de dag daarna tijdens de loting voor de nationale militie een laag dienstplichtig nummer getrokken. De weduwe bezat een klein landbouwbedrijf op 'weinig roede grond', dat dankzij deze zoon rendeerd. Ze had nog wel een tweede zoon van vijftien jaar, maar die was te jong en niet geschikt om het land te bewerken. Voor een knecht ontbrak het geld. De weduwe, die in tegenstelling tot veel andere weduwen die in deze jaren een verzoekschrift schreven of lieten schrijven, er wel van op de hoogte was dat de nieuwe wet geen vrijstelling gaf aan kostwinners, vroeg desondanks of haar zoon gezien de slechte omstandigheden

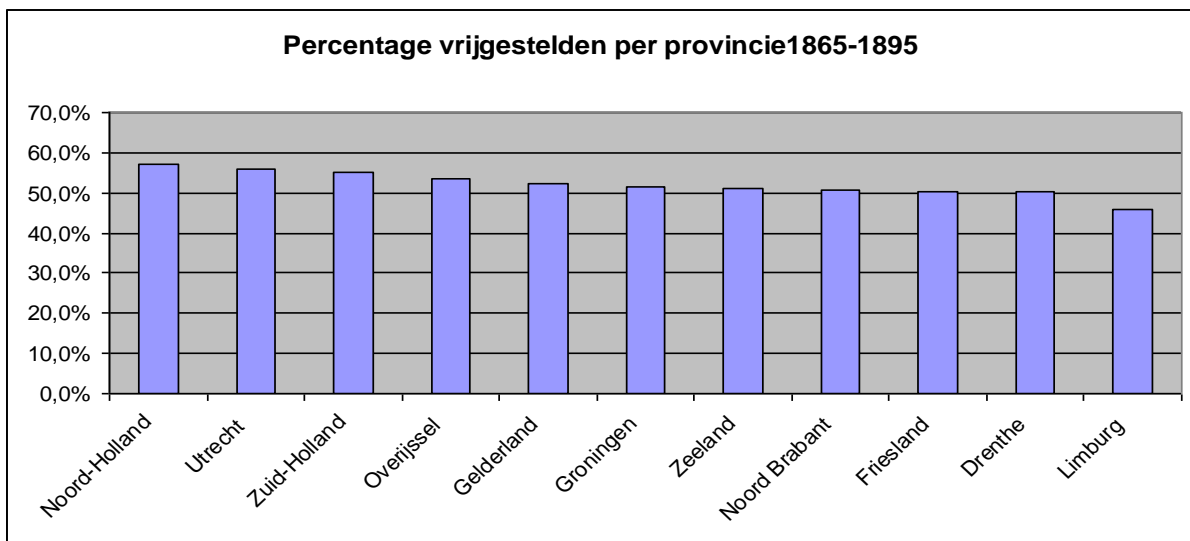
²⁸ Rutten, *De levensstandaard*, 135.

²⁹ NA, Kabinet des Konings Kabinet der Koningin, nr. 1480, 18 maart 1864, Toelichting bij het verslag afloop van de lichten voor de Nationale Militie in het jaar 1863.

³⁰ *Ibidem*.

waarin haar gezin verkeerde, dadelijk na inlijving onbepaald verlof kon krijgen. Het gemeentebestuur van Enkhuizen bevestigde het verhaal van weduwe Hof: ‘Uit de opbrengst dezer Bouwerij moet voorzien worden in de behoefte van het gezin. De loteling kan niet vervangen worden en ook een knecht kan niet worden aangenomen’. De commissaris van de Koning in Noord-Holland nam het eveneens voor de weduwe op. Er zou naar zijn mening een weldaad worden verricht. De commissaris deed wel bewust water bij de wijn. Die weldaad zou volgens hem namelijk ook worden verricht als de jongen na drie maanden in dienst ontheffing zou krijgen. De commissaris deed er waarschijnlijk goed aan het verzoek af te zwakken, want in de meeste van dergelijke gevallen bleef de minister bij de letter van de wet.³¹

De gezinssituatie van de lotelingen – de afschaffing van het kostwinnerschap uitgezonderd – was na de wet van 1861 veel bepalender voor de vrijstellingen dan hun gezondheidstoestand. Een gevolg hiervan was dat de regionale materiële verschillen in welvaart en gezondheidssituatie er minder toe deden dan onder de wet van 1817. Onderstaande kolomgrafiek toont dat de percentages vrijgestelden per provincie weinig meer van elkaar afweken:

Eerder in dit hoofdstuk zagen we dat de regionale verschillen in de kans om een dienstplichtig nummer te trekken voor de lotelingen zonder vrijstellingsgrond in de loop der jaren afvlakten. Uit bovenstaande kolomgrafiek blijkt dat de oorzaak vooral ligt bij de wet van 1861, die ervoor zorgde dat verschillen in leefomstandigheden tussen de provincies er de minder toe deden dan daarvoor. Die verschillen tussen goedgekeurde lotelingen uit stedelijke gebieden als de provincie Noord-Holland en landelijke gebieden als de provincie Limburg, zullen in de loop der jaren ook zijn afgenomen door de komst van de riolering, de aanleg van waterleidingen en een groeiende aandacht van de negentiende-eeuwse stadsbesturen voor hygiëne. Maar deze ontwikkelingen waren van minder belang dan de Militiewet van 1861, die veel minder dan de Militiewet van 1817 de nadruk legde op lichaamsgebreken of te kleine lengte, en vooral de gezinssituatie van lotelingen als vrijstellingsgrond kende.

5.4 Een bijzondere vrijstelling: buitenlandse zeevaart

Aan de ene kant bracht de militiewet van 1861 een betere regionale verdeling van de kans om vrij te loten. Aan de andere kant zorgde de wet echter voor meer sociale ongelijkheid omdat hij niet alleen een einde maakte aan de vrijstelling op grond van kostwinnerschap maar ook aan een vrijstelling voor de koopvaardij dat eveneens gunstig uitviel voor een lagere bevolkingsgroep. Het was een privilege dat door koning-koopman Willem I in het leven was geroepen om de scheepvaart, die in de Franse tijd zware klappen had gekregen, te helpen herstellen. Het continentale stelsel, een maatregel van Napoleon die de handel tussen het Europese continent en Groot-Brittannië aan banden had gelegd, had de genadeslag betekend voor de centrale rol van Nederland als stapelmarkt van Europa, die sinds de gouden zestiende

³¹ NA, archief ministerie Binnenlandse Zaken, nr.3427, 16 maart 1863. In dit geval is het niet gelukt te achterhalen wat de minister besliste.

eeuw al langzaam tanende was. De koopvaardij bleef na het vertrek van de Fransen verliezen lijden en was een zorgenkindje van Willem I. De Oranjevorst riep als stimuleringsmaatregel de vrijstelling voor de buitenlandse zeevaart in het leven: jonge zeelieden uit de koopvaardij die inlootten konden op grond van hun beroep ieder jaar een tijdelijke vrijstelling krijgen. Ze moesten dan zelf een verzoek indienen en twee jaar voor hun inschrijving voor de loting van de militia dat beroep al hebben uitgeoefend. Het ging dan alleen om de koopvaardij, of buitenlandse zeevaart zoals die toen werd genoemd: vissers, loodsen of schippers op de binnenwateren waren nadrukkelijk wel verplicht om in de nationale militia te dienen. In tijd van oorlog verviel de vrijstelling voor de koopvaardij.³²

De vrijstelling voor scheepsjongens van de koopvaardij was om twee redenen bijzonder. Ten eerste – het is al genoemd – pakte zij in tegenstelling tot andere vrijstellingen, als bijvoorbeeld die voor enig zonen en studenten in de godgeleerdheid, gunstig uit voor de onderste bevolkingslagen. Jongens uit de kustplaatsen die weinig opleiding hadden genoten en op jonge leeftijd voor de grote vaart kozen, hoefden niet te dienen. Ten tweede bracht de vrijstelling nogal wat rumoer met zich mee. De zonen van welgestelde ouders, die in de regel niet voor een dergelijk beroep kozen, hadden immers een kleine kans om uit te loten als er veel plaatsgenoten met een vrijstelling op zee waren. Deze ouders vonden een manier om hun belangen te verdedigen. Vooral uit de kleinere kustplaatsen van de provincie Groningen waar de kans op vrijloten voor de zonen van welgestelde ouders zichtbaar verminderde, ontving de minister van Binnenlandse Zaken veel klachten. In het geraadpleegde bronnenmateriaal is overigens een dergelijke opwinding in grote havensteden als Amsterdam en Rotterdam minder terug te vinden, wat niet verwonderlijk is omdat het aantal vrijstellingen vanwege buitenlandse scheepvaart daar verhoudingsgewijs weinig voorstelde en minder in de gaten liep tussen al de andere gronden om buiten de dienst te blijven.

Bij welgestelde ouders uit de kleine havenplaatsen in de provincie Groningen lag dat dus anders. Er ontstond daar in de loop van de negentiende eeuw een groeiend overzees handelsverkeer met Duitsland en de Scandinavische landen. Tegelijkertijd verloor de traditionele turfwinning aan betekenis. Veel binnenvaartschippers lieten hun kleine schepen daarom ombouwen tot de grotere schepen die nodig waren voor de overzeese handel. Het waren goede tijden voor de Groningse scheepswerven. Bijna de helft van de Nederlandse zeeschepen had omstreeks 1860 zijn thuishaven in de Groningse veenkoloniën. Deze ontwikkelingen leidden tot een relatief grote vraag naar zeevarend personeel in de kleine Groningse havenplaatsen, die op haar beurt verhoudingsgewijs daar weer veel vrijstellingen voor scheepsjongens vanwege buitenlandse scheepvaart bracht. Zo hoefden in 1861, het laatste jaar dat de militiewet van 1817 van kracht was, 441 jongens niet in dienst vanwege buitenlandse zeevaart. Hiervan kwamen 149 jongens uit Noord-Holland, 123 jongens uit Groningen, 122 uit Zuid-Holland en 44 uit Friesland.³³

De vrijstelling bracht gemeentebesturen in Groningse plaatsen als Veendam en Nieuwe en Oude Pekela en ook op de Waddeneilanden tussen twee vuren. Aan de ene kant konden relatief veel inwoners vanwege hun beroep van zeeman buiten de dienst blijven, en maakten zij ook gretig van deze mogelijkheid gebruik. Aan de andere kant was er een groep plaatsgenoten die hierdoor nauwelijks kans had op vrijloten en pleitte voor afschaffing van de vrijstelling. In een tijd dat er nog geen belangenorganisaties van werknemers of consumenten bestonden, traden plaatselijke besturen in dergelijk kwesties vaak op als belangenvertegenwoordiger van hun bevolking. In dit geval de ene keer als pleitbezorger voor de scheepsjongens en een andere keer om de grieven te verwoorden van de groep burgers die een grote kans had om in te loten. In 1830 pleitte de burgemeester van Vlieland bijvoorbeeld voor het behoud van de vrijstelling voor de koopvaardij. In een schrijven aan de koning overdreef hij flink de kwalijke gevolgen van eventuele militiedienst voor de scheepsjongens die vanwege het conflict met de Belgen alsnog onder de wapenen dreigden te worden geroepen. Er bestond volgens hem onder hen grote tegenzin: ‘omdat na volbrachte dienstdienst bij de nationale militia, de beste leertijd bij de Zeedienst is verlopen, en als het waaren niet kunnen vorderen, maar altijd matroos moeten blijven, geenen bevordering tegemoet dus zien volkomen moedeloos zijn’. Bovendien waren deze scheepsjongens, die van kinds af aan op zee hadden gevaren, volgens de burgemeester niet geschikt voor de dienst in de nationale militia. De tegenzin was bij sommigen onder hen groot. Volgens de

³² Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, 1817, no.1, de ‘Wet omtrent de inrigting der nationale militia’ van 8 januari 1817, artikel 94.

³³ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 3973, Verslag van de afloop van de lichte voor de nationale militia 1861. In de periode 1818-1861 kregen landelijk tussen de 250 en 450 jongens jaarlijks vanwege buitenlandse zeevaart een vrijstelling.

burgemeester van Vlieland zelfs zo groot: ‘dat zij liever dadelijk hun doodvonnis hooren, dan in de landdienst te treden’.³⁴

Het kwam evengoed voor dat gemeentebesturen op de nadelen van de vrijstelling wezen om te ijveren voor de belangen van welgestelde inwoners die hun middel van bestaan niet in de scheepvaart vonden. Zo stuurden de gemeentebesturen van Nieuwe Pekela en Veendam in 1842 rekestten waarin ze niet voor de eerste keer in de negentiende eeuw bezwaar maakten tegen het grote aantal vrijstellingen voor buitenlands zeevarenden onder de lotelingen uit hun gemeenten. Ze ontvingen hierover ‘klagten der ingezetenen’ en dat was volgens eigen zeggen niet verwonderlijk. Het gemeentebestuur van Veendam becijferde dat zich in de periode 1835-1840 onder de 255 lotelingen maar liefst 84 geschikte zeevaarders hadden bevonden die waren vrijgesteld en zodoende de kans op vrijloten voor de overige lotelingen vrijwel onmogelijk hadden gemaakt. In het jaar 1841 was het door de gemeente te leveren contingent voor de nationale militie zelfs voor een zesde gedeelte niet gevuld. De gemeente Veendam en ook Nieuwe Pekela pleitten overigens – met degenen die profiteerden van de vrijstelling in het achterhoofd – niet voor afschaffing van de vrijstelling, maar voor een vermindering van het te leveren contingent met het aantal buitenlands zeevarenden dat een dienstplichtig nummer trok. Uit een begeleidend schijven van de gouverneur in Groningen blijkt dat beide gemeenten, samen met Wildervank en Oude Pekela, in 1837 naar aanleiding van eerdere verzoekschriften al een antwoord van de regering op hun klachten hadden ontvangen. De minister van Binnenlandse Zaken had het toen gelaten bij de constatering dat vrijstellingen nu eenmaal ‘in de aard van de zaak’ gunstig uitvielen voor de een en nadelig voor de ander. Volgens de gouverneur kon het ook nu bij deze constatering blijven: ‘het is waar, van de eene zijde werkt de wetsbepaling omtrent de buitenvaarders in het nadeel van de gemeenten waar veel buitenlandsche zeevarenden gevonden worden, doch aan de andere zijde hebben ook juist die gemeenten er het meeste voordeel van, omdat het de gemeenten zijn wier hoofdmiddel van bestaan in de buitenlandsche scheepvaart gelegen is’.³⁵ De woorden gaven het dilemma weer waar gemeenten als Veendam en Nieuwe Pekela voor stonden. Hun voorstel om de vrijstellingen te handhaven en wel af te trekken van het te leveren contingent, was misschien een aardig plaatselijk compromis, maar had in Den Haag natuurlijk geen schijn van kans.

Later in de eeuw kwamen niet alleen gemeentebesturen op voor de belangen van de scheepsjongens of andersom die van de plaatsgenoten die de dupe waren van de vrijstelling. Zo ontving Willem III in 1855 een verzoekschrift van de vereniging Hulpbetoon uit het Groningse Nieuweschans, een lokaal onderling hulpfonds dat het jaar daarvoor was opgericht onder toezicht van de plaatselijke elite en middenklasse. Hulpbetoon paste binnen het idee van het beschavingsoffensief en had een filantropisch doel: ‘hulpbehoevende jongelingen, die lust en geschiktheid in de zeevaart hebben, door ’t verschaffen der daartoe benodigde kledingsstukken, in staat te stellen, om naar zee te gaan’. Daarnaast wilde de vereniging zorgen voor: ‘de verstandelijke ontwikkeling en zedelijke vorming der jongelingen (...) terwijl zoodanige jongelingen die anders van alle hulp verstoken, meerendeels doelloos de maatschappij intredende, haar tot last, zich zelve ten ongeluk opgroeiende, hierdoor in staat worden gesteld om eenmaal nuttige leden der maatschappij te kunnen worden’. Volgens de opstellers van het verzoekschrift hadden alle ingezetenen die daartoe in staat waren, zich als lid van de vereniging aangemeld.

Een nieuwe militiewet stond eraan te komen en verrassenderwijs blijkt uit het verzoekschrift dat Hulpbetoon bepaald geen pleitbezorger was voor haar doelgroep: de arme scheepsjongens. Het verzoekschrift was integendeel een illustratie van eigenbelang van de gegoede burgerij die door de vrijstellingen voor de scheepsjongens veel eerder een dure remplaçant moest kopen of anders zelf in dienst moest. De vereniging bepleitte ten behoeve van haar contributie betalende leden uit Nieuweschans het schrappen van de vrijstelling in een volgende militiewet: ‘Een gewichtig bezwaar komt echter bij hen op, dat namelijk de jongelingen die een paar jaren de zee bewaren van militaire dienst vrij zijn, terwijl anderen die zich niet aan de zeevaart wijden in hunnen plaats als militair moeten uittrekken. Met de meest verschuldigde eerbied, geeft bovenvermelde vereniging dus Uwe Majesteit in bedenking of bedoelde vrijstelling niet te zeer bezwarend is voor de gemeenten, waarvan het meerendeel der ingezetenen hun bestaan zoeken in de zeevaart, en welke dus, volgens de wet, op die vrijstelling aanspraak kunnen maken, ten nadeele van een klein getal inwoners welke op het

³⁴ Ibidem, nr. 2115, burgemeester van Vlieland 28 maart 1830.

³⁵ Ibidem, nr. 3168, 17 juni 1842.

vasteland den kost verdienen. En daar het aantal zeelieden hier ter plaatse van jaar tot jaar aan groeit, neemt zij de vrijheid Uwe Majesteit eerbiedig te verzoeken, om bij het ontwerp eener nieuwe wet op de nationale militia aan het bezwaar van supplianten te willen tegemoet komen, op zoodanige wijze, als Uwe Majesteit in het belang van het rijk, nuttig en billijk zult oordelen'.³⁶

Het wetsvoorstel dat de regering zes jaar later indiende, zal de leden van Hulpbetoon tevreden hebben gestemd. De vrijstelling voor buitenlandse zeevarende verdween en ervoor in de plaats kwam de zeemilitie waar dienstplichtige scheepsjongens die hun dienst liever niet op het land vervulden zich als vrijwilliger voor konden aanmelden. In de memorie van toelichting op het wetsvoorstel stelde de regering dat zij de vrijstellingen op basis van rechtvaardigheid wilde beperken. Er waren wat die rechtvaardigheid betreft vooral in de Groningse havenplaatsen veel bezwaren en moeilijkheden rond een van de vrijstellingen: die van de buitenlandse zeevaart. De verzoekschriften uit de jaren daarvoor, die vooral voor afschaffing van deze vrijstelling hadden gepleit, bleken niet vergeefs te zijn verzonden. De regering refereerde er in ieder geval aan. Het was haar ter ore gekomen dat inwoners van kustplaatsen naar andere gemeenten waren verhuisd om de grote kans om in te loten door de vele vrijstellingen van buitenlands zeevarenden te ontlopen.³⁷

In de parlementaire beraadslagingen over het wetsontwerp kwam de opheffing van de vrijstelling kortstondig ter sprake. Er bleek nauwelijks oppositie. Het enige Tweede Kamerlid dat over deze kwestie wel expliciet van zich liet horen, was Pieter Philip van Bosse, een belangrijke Amsterdamse liberaal die in een aantal eerdere kabinetten als minister van Financiën de liberalisering van handel en scheepvaart had gestimuleerd. Van Bosse sprak van een revolutie omdat buitenlands zeevarenden nu plots aan de dienstplicht werden onderworpen. Hij vroeg zich af of de regering het belang van de vrijstelling voor de koopvaardij, die toch een bijzonder belangrijke tak was van de Nederlandse economie, wel zorgvuldig had gewogen. Hij wees ook op de mogelijke gevolgen: de scheepsjongens voor wie de wereld zich niet beperkte tot Nederland, die overal hun brood verdienen en hun beroep waar ook ter wereld konden uitoefenden, zouden wel eens de neiging kunnen vertonen het vaderland vaarwel te zeggen om hun diensten aan buitenlandse reders aan te bieden.³⁸ De opmerkingen van Van Bosse bleven vrijwel onbesproken. De regering beperkte zich tot de reactie dat zij het vreemd vond dat Van Bosse een vrijstelling voor een bedrijfstak verdedigde, een vorm van protectie waar hij zich in het verleden altijd zo fel tegen had verzet. Daarnaast onderkende de regering de dreiging van het ontsnappen van de dienstplicht door buitenlandse zeevarenden niet, maar als dat gebeurde, dan zouden de schuldigen bij terugkeer in het land dezelfde straf ondergaan als andere miliciens die zich aan hun plicht onttrokken.³⁹ Naast dit korte debat tussen regering en Van Bosse werd uitgebreider gesproken over een nieuw te vormen zeemilitie als alternatief voor de buitenlands zeevarenden. De discussie wijst erop dat de mogelijkheid van behoud van de vrijstelling bij de behandeling van het wetsontwerp al een gepasseerd station was.

Na 1861 kwam de vrijstelling nog een laatste keer ter sprake in de politieke arena. De Nederlandse koopvaardij ging na 1860 opnieuw achteruit en op voorspraak van zes Tweede Kamerleden die vreesden voor toestanden als rond 1815, werd een parlementaire enquête ingesteld. Het rapport van de enquêtecommissie verscheen in 1875. Ruim negentig deskundigen, onder wie reders, kooplieden, gezagvoerder, touwslagers, scheepsbouwmeesters en zeilmakers werden door de commissie gehoord.⁴⁰ Een van de belangrijkste reders die aan het woord kwam, was Ipe Annes Hooites uit Hoogezand, die in die tijd de grootste rederij van Nederland had. Wellicht was het niet toevallig dat juist een Groningse reder de gevolgen van de afschaffing van de vrijstelling voor buitenlands zeevarenden nog een keer onder de aandacht bracht. Hooites antwoordde op de vraag met welke bemanning hij voer: 'Wat men krijgen kan. Er zijn niet vele Hollandsche matrozen, en wat er is, is gemeen plebs. De nationale militia werkt de vorming van de matrozenstand tegen. Vroeger gold de bepaling, dat hij, die twee jaren op zee gevaren had, vrijstelling van dienst kon bekomen. Die omstandigheid deed menig ouder besluiten zijn

³⁶ Ibidem, nr. 3331, 14 februari 1855 (verzoekschrift 5 februari 1855)

³⁷ Handelingen van de Tweede Kamer 1860-1861, 526.

³⁸ Ibidem 1860-1861, 959 en 960.

³⁹ Ibidem, 963 en 965.

⁴⁰ Peter Boris Schuman, *Tussen vlag en voorschip. Een eeuw wettelijke en maatschappelijke emancipatie van zeevarenden ter Nederlandsche koopvaardij (1838-1949)* (Amsterdam 1995) 83.

zoon aan de scheepvaart te wijden. Zoodanige instellingen bestaan niet meer, en het gevolg is dat men bijna geen Hollandsche matrozen meer in dienst kan krijgen'.⁴¹

Hooites suggereerde met zijn antwoord dat de scheepjongens en hun ouders de vrijstelling niet alleen passief ondergingen, maar dat zij ook bewust voor de buitenlandse scheepvaart kozen om de dienstplicht te ontlopen. De suggestie is niet te onderbouwen omdat daarvoor ander bronnenmateriaal ontbreekt. De leden uit de onderste bevolkingslagen lieten immers zelf geen geschriften achter waarin ze hun beweegreden verklaarden. Eerder geciteerde opvattingen uit hogere lagen van de bevolking ondersteunden wel de suggestie van Hooites. Zo had minister Van Bosse gesproken over de kosmopolitische aard en het gebrek aan vaderlands gevoel bij zeelieden door hun vele reizen en de burgemeester van Vlieland schreef in deze trend over de angst en ongeschiktheid voor de kazernes op het vasteland van scheepjongens die van kinds af aan op zee zwierven. Maar dit waren vooral woorden die hun pleidooien kracht moesten bijzetten. Het is de vraag of scheepjongens en hun ouders dit zelf zo voelden en opzettelijk voor de koopvaardij kozen om de dienstplicht te ontlopen. De vrijstelling zal voor velen onder hen zeker een welkome bijkomstigheid zijn geweest.

Er is een uitzondering op het stilzwijgen van de scheepjongens en hun ouders: de eerste jaren van het Belgisch-Nederlands conflict. De wet van 1817 bepaalde dat de vrijstelling voor buitenlands zeevarenden in oorlogstijd zou worden opgeschort. Na het uitbreken van de Belgische opstand in augustus 1830 gebeurde dat ook daadwerkelijk. Verweer tegen deze maatregel was er beslist. Een ontstemde reactie van de burgemeester van Vlieland kwam al eerder aan bod, en ook het gedrag van de scheepjongens uit Groningen die van zee werden geroepen om bij de nationale militia te dienen, lijkt op zijn zachts gezegd niet bepaald enthousiast. In december 1830 stuurde de gouverneur van de provincie een verslag aan de minister van Binnenlandse Zaken waaruit bleek dat slechts acht van de 93 scheepjongens die moesten opkomen zich bij hun plaatselijke commandant hadden gemeld. De anderen bevonden zich nog op zee of lieten de oproep gewoonweg links liggen. De boosdoeners kwamen hoofdzakelijk uit Wildervank, Veendam en Oude en Nieuwe Pekela. Bovendien hadden ze vrijwel allemaal een verzoek ingediend om een plaatsvervanger te mogen stellen. Volgens de gouverneur was dat een voorwendsel om tijd te winnen: 'daar velen niet in staat zullen zijn, om de kosten van een plaatsvervanger te bestrijden, heb ik echter gemeend in deze ogenblikken, vooral bij de oproeping van de eerste ban van de schutterij, en vermits geene voldoende militaire magt in mijne provincie aanwezig is, uitstel te verlenen'.⁴² De gouverneur, Willem Frederik Lodewijk Rengers, was getuige deze woorden bezorgd over het handelen van de buitenlandse zeevaarders die niet van plan waren zich zonder slag of stoot in te laten lijven. Zijn angst over de onrust onder de scheepjongens van de koopvaardij die hun beroep vaarwel moesten zeggen, bleven bij de staatsoverheid niet onopgemerkt. In 1833 besloot de regering in ieder geval de vrijstelling weer te herstellen.⁴³ De jongens die op de koopvaardij voeren, konden tot de militiewet van 1861 weer opgelucht adem halen.

5.5 Het huwelijk: een ontsnappingsroute?

Tot 1861 was er nog een andere niet onbelangrijke vrijstelling die zou kunnen worden gebruikt om onder de dienstplicht uit te komen: het huwelijk. In de tijd van het Directoire was het in Frankrijk niet ongewoon geweest dat jongens van negentien trouwden met weduwen van in de zestig, zeventig en soms wel tachtig jaar oud om maar buiten het leger te blijven.⁴⁴ In het Koninkrijk der Nederlanden van Willem I konden jongens volgens het burgerlijk wetboek trouwen als het achttiende jaar ten volle was bereikt. Dit gaf de toekomstige milicien een jaar lang de gelegenheid een huwelijk te sluiten om onder de dienstplicht uit te komen. Al snel leefde bij de autoriteiten de angst voor een bewust misbruik van

⁴¹ Schuman, *Tussen vlag en voorschip*, 103. *Verslag der commissie belast met het onderzoek der enquête omtrent den toestand der Nederlandsche koopvaardijvloot* ('s-Gravenhage 1875) 145.

⁴² NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 2128, 16 december 1830.

⁴³ koninklijk besluit no. 266, 12 september 1833.

⁴⁴ A. Forrest, *Napoleon's Men. The Soldiers of the Revolution and Empire* (Londen 2002) 174. Het is overigens zo dat alleen de mannen die voor 12 januari 1798, de datum waarop de Franse minister Jourdan zijn eerste rapport over een wet op de conscriptie indiende, een huwelijk waren aangegaan, recht hadden op een vrijstelling. De gedachte hierachter was dat jongens die voor die datum waren getrouwd dat niet konden hebben gedaan om de dienstplicht te ontlopen. Onder Napoleon werden getrouwde conscripts dus gewoon opgeroepen voor de legerdienst: Welten, *In dienst*, 322-325.

De achterdocht was niet helemaal ten onrechte. In België huwden enkele jongens in de eerste jaren na de afscheiding van Nederland nog met veel oudere vrouwen, van soms wel 80 jaar: De Vos, *Het effectief*, 56.

het huwelijk om onder de dienstplicht uit te komen. Uit informatie die de minister van Binnenlandse Zaken daarom op aandringen van de koning in 1820 bij de gouverneurs van de koning inwon, bleek deze angst echter grotendeels ongegrond. De aanleiding voor het onderzoek in de provincies was dat uit het verslag over lichte van het jaar 1819 bleek dat 285 ingeschrevenen getrouwd waren. Op het eerste gezicht was dat een klein aantal, maar aan de andere kant toch ook een aantal waar de minister en de koning misschien niet ten onrechte hun vraagtekens bij zetten. Huwelijken werden in de agrarisch-ambachtelijke samenleving van die tijd veelal op late leeftijd gesloten. De gemiddelde huwelijksleeftijd van Nederlandse mannen bij hun eerste huwelijk lag tegen de dertig jaar.⁴⁵

Het onderzoek bracht niets in kaart dat voeding gaf aan de achterdocht. Ten eerste ging het om slechts 125 man: 160 van de 285 gehuwden waren bij nader inzien ouder dan negentien jaar. Ten tweede kwam uit de antwoorden van de gouverneurs naar voren dat deze huwelijken slechts in vier gevallen misbruikt waren om militieplicht te ontlopen en dat in de overige gevallen een andere oorzaak kon worden aangewezen. Een ongewenste zwangerschap was de belangrijkste. Zo antwoordde de gouverneur in Drenthe dat een aantal toekomstige lotelingen was getrouwd: 'uit hoofde zwangerschap van hun bruid'. Daarnaast was er: 'een jonge bruid die al iets bezat, iemand nodig had om harer boerderij waar te nemen, van welke gelegenheid, van zijn fortuin te verbeteren hij vermeende gebruik te moeten maken'. Een typisch antwoord kwam van de gouverneur in Zuid-Holland. Hij achtte het ondervragen van de jong getrouwen ongepast omdat: 'hoogstwaarschijnlijk velen door eenen dringenden noodzakelijkheid tot het soms vroegtijdig van echtverbintenis worden bewogen, schoon ook de zucht van sommigen om langs dien weg van de toepassing der wet op de militie te vrijwaren als een bijkomende oorzaak mag worden beschouwd'. Ook de overige gouverneurs, die wel informatie inwonen, berichtten over voorhuwelijks zwangerschap als belangrijkste oorzaak voor vroege huwelijken. Over dienstvermijding schreven slechts de gouverneurs uit Overijssel en Groningen. Zij vermoedden beiden dat er in hun provincies door twee jongens huwelijken waren aangegaan om de dienstplicht te ontlopen. Maar of dienstplicht echt de hoofdoorzaak was, mag uit de woorden van de gouverneur van Groningen worden betwijfeld: 'onder de vier hier opgegeven personen welke in de loop van 1818 den vollen ouderdom van 18 jaren hebben bereikt en vervolgens gehuwd zijn, bevinden zich er twee die daartoe zijn overgegaan, om zich van de dienst vrij te maken en ook omdat hunnen bruid in staat van zwangerschap was. De derde schijnt geen bijzondere motieven te hebben gehad, terwijl ten aanzien van den vierden wordt opgemerkt, dat deze in de gemeente Nieuwe Pekela te huis behoort, al waar de vroege echtverbintenissen niet ongewoon zijn'.⁴⁶

Als wordt afgegaan op deze rapportages uit 1820 lijken huwelijken dus nauwelijks te zijn gebruikt om de dienstplicht te ontlopen. In ieder geval leidden zij niet tot maatregelen van overheidswege en dat lijkt gezien de ontwikkelingen in latere jaren terecht. Uit de jaarlijkse verslagen van de afloop der nationale militie blijkt dat in de jaren 1850, jaarlijks gemiddeld vijfentwintig lotelingen trouwen voor hun dienstplichtige leeftijd. De verdeling over de provincies was als volgt:

Huwelijken voor de dienstplichtige leeftijd 1850-1860 per provincie

Noord-Holland	115 huwelijken
Zuid-Holland	82 huwelijken
Utrecht	19 huwelijken
Gelderland	15 huwelijken
Overijssel	14 huwelijken
Groningen	12 huwelijken
Zeeland	12 huwelijken
Friesland	3 huwelijken
Noord-Brabant	2 huwelijken
Drenthe	2 huwelijken
Limburg	0 huwelijken

⁴⁵ G. Frinking, 'Demografische analyse van de huwelijksluiting in Nederland', in: H.J. Heeren (red.) *Huwelijksleeftijd in Nederland* (Utrecht 1973), 31. Theo Engelen, *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800- nu* (Amsterdam 2009) 34.

⁴⁶ NA, Binnenlandse Zaken, nr. 573, minister van Binnenlandse Zaken aan de koning 15 juni 1820.

De aantallen zijn vergelijkbaar met het algemeen landelijke trouwgedrag in die tijd. De noordwestelijke provincies kenden de hoogste huwelijkscijfers en in Limburg en Noord-Brabant was de trouwlustigheid het geringst.⁴⁷ Het huwelijk was blijkbaar een te ingrijpende stap in het leven om een doorslaggevend motief te zijn voor dienstplichtvermijding. Het onderzoek uit 1820 liet zien dat in de meeste gevallen een ongewenste zwangerschap aan een huwelijk voor de dienstplichtige leeftijd ten grondslag lag. Het beperkte aantal vroege huwelijken en hun verdeling per provincie, die vrijwel overeenkwam met de regionale verschillen in trouwgedrag op alle leeftijden, laten er eveneens weinig twijfel over bestaan dat het huwelijk niet of nauwelijks als ontsnappingsroute voor de dienstplicht werd gebruikt.

5.6. Misbruik en sociale controle

Eerder in dit hoofdstuk is beschreven hoe met de wet van 1861 de tijdelijke vrijstellingen verdwenen en het papierwerk voor de militieraden toenam, terwijl de afkeuringen om medische redenen of te kleine lengte verminderden. De vele verzoeken tot vrijstelling wegens broederdienst of enig zoon, gaven de militieraden vanaf dat jaar verruit het meeste werk. Ook de lotelingen hadden er hun handen vol aan. Ter verkrijging van de gevraagde vrijstelling moesten zij een door de burgemeester ondertekend getuigschrift en andere bewijsstukken inleveren. Het was niet altijd even eenvoudig om aan de benodigde papieren te komen. Johannes Teunis Berkmoes had daar bijvoorbeeld moeite mee. Hij zou vrijstelling moeten krijgen wegens broederdienst. Zijn vader had alles gedaan wat hij kon om het benodigde getuigschrift te verkrijgen, maar was polderwerker. Al naargelang er werk te vinden was, trok hij van de ene plaats naar de andere. Het bleek voor hem onmogelijk twee getuigen te vinden die voldoende bekend waren met zijn situatie.⁴⁸ Johannes was niet de enige voor wie het staven van zijn familieomstandigheden een zware opgave was. Vooral voor wezen kon het problemen opleveren getuigen te vinden die voldoende met hun familieomstandigheden bekend waren.⁴⁹

Uit andere verzoekschriften blijkt dat de op het eerste oog simpele regel, dat van het even aantal broers de helft moest dienen en van een oneven aantal de kleinere helft, in de praktijk niet altijd even soepel hanteerbaar was. De meeste misverstanden en onenigheid ontstonden over de vraag of een broer wel of niet in dienst was geweest, en zo ja, of die dienst dan ook was volbracht.⁵⁰ Zo moest in 1817 een zekere Albert Eggink uit het Gelderse Hengelo in eerste instantie onder de wapenen hoewel hij een oudere broer had die al in de nationale militie had gediend. Deze volle broer, een zekere Hendrik, had als milicien deelgenomen aan de Slag bij Waterloo en was op 18 juni 1815 gesneuveld. Albert had bij de militieraad een verzoek tot vrijstelling ingediend, maar de raad keurde zijn verzoek af omdat het bewijs van overlijden ontbrak. Albert had hierop navraag gedaan en kon enkele dagen later toch het bewijs afleveren omdat het: ‘door een abusive verzending van het corps naar eene plaats van gelijke naam in de Provincie van Overijssel gelegen, eerst dezer dag is ter hand gekomen’.⁵¹

In andere gevallen waarbij beroep werd aangetekend, bleek het voor de militieraad onmogelijk te achterhalen hoeveel broers iemand had omdat een overlijdensakte ontbrak. De familie Van Hulst uit IJsselstein was een wel zeer uitzonderlijk slachtoffer van ongevallen en de slechte registratie daarvan tijdens de chaotische Russische veldtocht en de eerste jaren van de militie onder Willem I. In een adres van 26 april 1831 deed Gerrit van Hulst, van beroep wieldrager, zijn trieste verhaal. Hij verzocht om ontslag uit de dienst van zijn vierde zoon Pieter. Zijn oudste zoon Barend had als conscript in de Russische veldslagen meegevochten en was niet teruggekeerd, zonder dat vader Van Hulst iets van leven of dood had vernomen. Hij kon zijn zoon in 1814 daarom niet als overleden aangeven. Zijn tweede zoon, Gerrit, was in dat jaar vervolgens voor de landmilitie opgeroepen. Na een korte dienstdadigheid was hij ontslagen omdat hij een zware val van een paard had gemaakt. Zijn derde zoon Antonie was eveneens ingeloot en had in 1822 de militie ingeruild voor het Nederlandse koloniale leger. Hij was in 1828 in Nederlands-Indië overleden. Vader Van Hulst had zelf ook vierentwintig jaar als militair gediend. Ondanks het turbulente militaire verleden van de familie moest de vierde zoon toch in de

⁴⁷ Engelen, *Van 2 naar 16 miljoen*, 32.

⁴⁸ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, afdeling Militie en Schutterijen, nr. 130 verzoeken ontheffing.

⁴⁹ Ibidem, nr. 130 bijvoorbeeld het geval Cornelis Hubertus Reiz uit Buggenum.

⁵⁰ Ibidem, nr. 131, verzoeken ontheffing dienst.

⁵¹ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 548, brief 13 augustus 1817.

roerige tijd van de Belgische opstand in de militie dienen, omdat: ‘hij geene genoegzame bewijzen van zijnen twee oudste broeders vorengenoemde Barend en Gerrit heeft kunnen bijbrengen’.⁵²

Ook later in de eeuw kon een akte van overlijden voor problemen zorgen. Dit gebeurde bijvoorbeeld als een broer werd vermist wegens schipbreuk. Een geval als dat van Antonius Wilhelmus Jacobus Ruygrok stond wat dit betreft niet op zich. Betrokkene werd in 1884 in eerste instantie door de militieraad voor de dienst aangewezen omdat een wettig bewijs van overlijden van zijn broer Cornelis Simon Antonius Ruygrok ontbrak. Een aantal jaren daarvoor was het schip waar Cornelis op meevoer tijdens een reis naar Indië met man en muis vergaan. De militieraad verdedigde zijn standpunt als volgt: ‘De uitspraak van den Militieraad mag niet anders dan op den letter van de Wet berusten en het is de vraag of het voor sommigen overtuigend bewezen is dat C.S.A. Ruygrok gedurende de zeereis verdronken is, daarvan moet een wettig bewijs geleverd worden, zijnde of een acte van overlijden of een vonnis houdende rechtelijke uitspraak waarbij rechtsvermoeden van overlijden is aangenomen. Het geval kan zich zeer goed hebben voorgedaan dat de vermoedelijk verdronken Ruygrok heeft willen deserteren, zich ergens in het ruim van het schip heeft verborgen en tenslotte op een of andere wijze dien bodem heeft verlaten en zich thans te midden van de Atjehers of elders bevindt. Weledelgestrengte Heer, zal mij toegeven dat al bestond daartoe weinig waarschijnlijkheid, dergelijke gevallen zich hebben voorgedaan en de mogelijkheid niet is uitgesloten’.⁵³ In het rapport van de militiecommissaris kwam de achterdocht van de autoriteiten goed naar voren. Achter iedere opgegeven reden van vrijstelling kon een addertje onder het gras schuil gaan. Zo goed en kwaad als het ging, controleerde de militieraad de ingeleverde documenten daarom op validiteit. De commissaris van de Koning besloot in dit geval de bezwaren van de militiecommissaris te negeren en Antonius Ruygrok niet voor de dienst aan te wijzen.

De kans om misleid te worden, was het grootst bij de verzoeken om vrijstelling op grond van een lichaamsgebrek of te geringe lengte. De vraag hoeveel van de afgekeurde jongens bewust hebben getracht de autoriteiten om de tuin te leiden, is aan de hand van statistieken niet te beantwoorden. Er werden in de eerste helft van de negentiende eeuw weliswaar meer jongens afgekeurd of te klein bevonden dan in de tweede helft, maar zoals al eerder vermeld kan daar geen conclusie aan worden verbonden omdat de lichamelijke eisen voor nieuwe rekruten na de militie wet van 1861 minder streng waren. Bovendien constateerde een militieraad natuurlijk geen misbruik als een loteling met succes een lichaamsgebrek voorwendde. Los van deze kanttekening blijkt uit verslagen van militieraden en de getuigenissen van de lotelingen die in de twintigste eeuw zijn opgeschreven dat de autoriteiten de hele negentiende eeuw goed op hun hoede moesten zijn tijdens de medische keuringen. Er waren veel methoden in omloop om een afkeuring af te dwingen. Zelfs het meten, waarbij op het eerste gezicht het minst gesjoemeld kon worden, was voor sommige lotelingen een gelegenheid om te trachten met hulpmiddelen de dienst te ontduiken. Zo heeft de al eerder genoemde Vader het in zijn verhaal over de loting voor Oostkapelle over ‘zij wier lengte reden gaf tot onzekerheid. Eintje van ’t Hofje “ ’t Oute Kraentje” aan de duinen, was één van hen. De ganse nacht die aan de gewichtige dag vooraf gegaan was, had hij met een vrachtje “musterds” (takkebossen) op zijn schouders gelopen, om nog een centimeterdje aan lengte in te boeten. De dorpsdokter had hem dit aangeraden en gezegd dat ‘het een dubbeltje op z’n kant zou wezen, als hij er ‘ongeschonden’ afkwam’.⁵⁴ De plaatselijke arts kende blijkbaar geen scrupules over het advies aan een dorpsgenoot hoe buiten de dienst te blijven.

Ook uit verslagen van militieraden blijkt dat het niet altijd eenvoudig was de juiste lengte van een jongen te bepalen. Een treffend voorbeeld geeft een verslag uit 1872 van de zitting van de militieraad in Dordrecht. De voorzitter van die raad schreef: ‘Het geval doet zich dikwerf voor, dat een loteling, die de lengte van 1.55 of daaromstreeks heeft, geoorloofde of niet geoorloofde middelen of kunstgrepen aanwendt, om zich korter te doen schijnen dan hij werkelijk is, b.v. door buitengewone lichaamsbewegingen of vermoeyenissen te nemen gedurende 2 à 3 dagen en ruim gebruik te maken van sterken drank voor de zitting van den Militieraad, hetgeen veroorzaakt dat zoodanige loteling, op de lengtemaat gesteld wordende, in één zakt en te klein bevonden wordt, terwijl een verdaging van het onderzoek tot een volgende zittingsdag niet baat, daar die hem eenige dagen te voren moet worden bekend gemaakt en hij dus in de gelegenheid is hetzelfde middel te bezigen. Naar het oordeel van deskundigen

⁵² Ibidem, nr. 2140, verzoekschrift 26 april 1831.

⁵³ NAZH, provinciaal bestuur, nr. 4402, militiecommissaris eerste district 22 april 1884.

⁵⁴ Vader, *Lootjesdag*, 61.

zou, indergelijk geval, de lengte nauwkeurig te verkrijgen zijn; door het leggen van den loteling op den rug op een flauw hellend vlak en hem in dien stand te meten'.⁵⁵

De medische keuringen waren een andere mogelijkheid om illegaal onder de dienstplicht uit te komen. Voor een simulant stonden drie wegen open om via deze weg een vrijstelling af te dwingen: een arts aan zijn zijde krijgen, zelfverminking of een ziekte veinzen. Het zal niet verwonderen dat de lotelingen over het algemeen de voorkeur gaven aan het laatste: het misleiden van de autoriteiten door het voorwenden van een gebrek. Slechte oren of ogen waren de favoriete excuses van de simulanten. De hulp van een arts en zelfverminking kwamen minder voor en werden vooral in de eerste decennia van de negentiende eeuw incidenteel gebruikt. Het begon in de tijd van Napoleon, toen veel artsen bereid bleken merkwaardige dokterattesten vol kwalen op te stellen om jongens buiten het gevreesde Franse legers te houden. Ook in latere jaren kwam het nog wel voor dat een arts het risico nam een loteling ten onrechte voor de dienstplicht af te keuren. Maar daar moest dan wel een forse vergoeding tegenover staan. Dat blijkt althans uit de zaak van de 'Medicina et Chirurgia Doktor', A.G. van de Loo. De arts moest in 1834 voor de rechtbank in Den Bosch verschijnen omdat 'ter zake het gebleken zoude zijn, dat hij beklaagde ter gelegenheid en oorzaak van de uitoefening zijner functien, als heelkundige bij de militieraad, voor en na presenten en gratificatiën zoude hebben ontvangen ter zake van de keuringen der lotelingen Franciscus van der Ven, Johannes van der Velden, Jan Habraken en Reinier Pijnenburg'.⁵⁶ De eerste drie lotelingen hadden maar liefst driehonderd gulden aan de arts betaald en de laatste tweehonderd gulden. Dit waren zelfs voor de roerige jaren 1830 hoge bedragen, vergeleken met de som geld die toen voor een remplaçant moest worden neergelegd. Helaas voor de arts en de lotelingen kwam de fraude aan het licht toen de gebreken niet werden geconstateerd bij een herkeuring op verzoek van de ouders van jongens die door de vrijstellingen in dienst moesten.⁵⁷

De meest extreme vorm om inlijving te ontlopen was zelfverminking. In de eerste decennia van de militiewetgeving kwam het voor dat langs deze weg werd geprobeerd om onder de dienstplicht uit te komen. De meest voorkomende zelfverminkingen waren het amputeren van de rechter wijsvinger, waardoor de jongen niet meer kon schieten en het trekken van de snijtanden die nodig waren om de papieren patroonhuls van de voorlaadgeweren uit die tijd te openen. Het ligt voor de hand dat de militieraden bij zulke verminkingen al snel achterdocht koesterden. Toch ging een aantal vertwijfelde dienstplichtigen tot een dergelijke wanhoopsdaad over. Al in 1815 gaf de secretaris van staat van Binnenlandse Zaken aan de koning in overweging een eerder genomen beslissing ten opzichte van een zekere Dirk van der Groep, die waarschijnlijk met opzet zijn wijsvinger van de rechterhand had afgesneden, bij koninklijk besluit van toepassing te laten zijn op toekomstige delicten. Een nieuw verdacht geval had zich namelijk voorgedaan en de wet stelde geen straffen 'voor zodanigen, welke door opzettelijke verminking hunner ledematen, zich zelf voor de dienst der militie ongeschikt maken'.⁵⁸ Op 16 september 1815 volgde een koninklijk besluit waarin werd bepaald dat personen die zichzelf moedwillig verminkten ter beschikking van het ministerie van Oorlog zouden worden gesteld 'om als tambour, of karreknecht bij de trein der artillerie of andersints, waartoe zij nog bekwaam mogten worden bevonden, te worden gebruikt'.⁵⁹ Ook in de militiewet van 1817 werd een artikel over zelfverminking opgenomen. In artikel 186 van de wet stond te lezen dat zij 'die zich door vrijwillige verminking voor de dienst ongeschikt maken, ter beschikking van het Departement van Oorlog worden gesteld'. De schuldigen konden dan bij de nationale militie, bij de koloniale troepen of elders worden ingedeeld. De Nederlandse autoriteiten waren nog tamelijk coulant. Een persoon die in Frankrijk op een dergelijk misdrijf werd betrapt, kon vanaf 1831 rekenen op zeven jaar dienst bij het gevreesde vreemdelingenlegioen.⁶⁰

Ondanks de grote kans gesnapt te worden, verdween na 1815 de bereidheid om hevige pijn te lijden niet. Het uiterste middel om de dienstplicht te ontlopen, kwam in de volgende periode van internationale spanning weer om de hoek kijken. In 1835, middenin de negen jaar durende mobilisatie langs de Nederlands-Belgische grens, constateerde de gouverneur van de Koning in Zeeland in ieder geval dat een aantal personen zich moedwillig had verminkt. Een loteling voor de nationale militie uit Kerkwerpe had

⁵⁵ NAZH, provinciaal bestuur, nr. 4107, 6 mei 1872.

⁵⁶ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 2971, brief 27-12-'1834.

⁵⁷ Ibidem, nr. 2976, brief 14 februari 1835.

⁵⁸ NA, Staatssecretarie, nr. 114, besluit 22 juni 1815, nr 58 en Staatssecretarie nr. 140, brief Secretaris van Staat voor Binnenlandse Zaken 11 september 1815.

⁵⁹ Ibidem, koninklijk besluit 16 september 1815, nr. 42.

⁶⁰ Hopkin, *Soldier and peasant*, 175.

een gedeelte van de wijsvinger van de rechterhand laten afhakken. Hij was niet de enige boosdoener. De gouverneur schreef: 'Zoodanige verminkingen vermenigvuldigen zich in deze provincie, in zonderheid opzigtelijk de dienst der mobiele schutterij, waartegen bij de wet op de schutterij gene penaliteit is gesteld, op eene in het oog loopende wijze'. Hij stelde voor een koninklijk besluit voor de nationale militie uit 1828, te gebruiken om het hiaat in de schutterijwetgeving op te heffen. Het besluit bepaalde dat bij gebrek aan tenen of vingers moest worden bewezen dat de oorzaak lag bij een fout van moeder natuur, een ongeluk of een operatie, en dat: 'bij ontstentenis van dit blijk, de verminkten niet vrijgesteld maar dienstplichtig zijnd, bij de artillerie-trein, de kavalerie of de mineurs en sappeurs moeten worden in dienst gesteld'. Uit de brief van de commissaris blijkt dat ook het trekken van tanden in Nederland nog voorkwam. Hij vond namelijk dat de mogelijkheid van vrijstelling bij het gemis van de snijtanden wel kon worden opgeheven 'als geen wezenlijk gebrek daarstellende, daar de soldaat dezelve tot het afbijten der patroonen niet volstrekt behoeft'.⁶¹

Hoewel dergelijke extreme methoden eerder uitzondering dan regel waren, is het toch opvallend dat sommige lieden bereid waren om tot het uiterste te gaan om de dienst te vermijden. Wel lijkt zelfverminking na het conflict met België van het toneel te zijn verdwenen. Na 1840 zijn in ieder geval in de archieven geen aanwijzingen in die richting gevonden. Dat ligt anders met de derde en meest geliefde methode de keuring te misbruiken: het voorwenden van een gebrek of ziekte. Op deze minder pijnlijke manier liep de loteling het minst risico gestraft te worden. Zoals al eerder vermeld, is uit de rapporten van de militieraden niet op te maken in welke mate lotelingen bewust probeerden op deze wijze de autoriteiten om de tuin te leiden. De lotelingen en hun ouders lijken in ieder geval wel bekend te zijn geweest met het natuurlijk wantrouwen dat leden van militieraden hadden, want zij deden soms veel moeite om een vrijstelling te bewerkstelligen. Zo ontving de militieraad in Leeuwarden in 1876 een verzoek van de hoofdonderwijzer Djurre Sijbrands Radelaar uit het Friese Boxum, dat maar liefst door elf plaatsgenoten was ondertekend en waarin werd gepleit voor de vrijstelling van Halbe Jacobs Greijdanus, wiens verstandelijk vermogen volgens de hoofdonderwijzer te gering was om de dienstplicht te vervullen. Hij schreef het verzoek in opdracht van de vader en hij kende Halbe omdat die van zijn vijfde tot zijn vijftiende jaar: 'als een getrouw en goedwillig leerling ter school gaande in den tijd van vier jaren, bij aanhoudende oefeningen, meer op het gezigt, dan wel door zijn geheugen eindelijk de letters en eenige klanken kende (...) maar nimmer in staat geweest zijn gedachten eenigzins geregeld in spraak noch in schrift uit te drukken'.⁶² Uit de woorden die de hoofdonderwijzer gebruikte, lijkt de geestelijke gesteldheid van Halbe dusdanig te zijn geweest dat die tamelijk makkelijk was te constateren. Om de militieraad te overreden vond hij het blijkbaar toch nodig dat een flink aantal plaatsgenoten mede getuigde van de toestand waarin Halbe Greijdanus verkeerde.

Dergelijke getuigenissen werden meer geschreven, maar dan vaak ten nadele van lotelingen die waren vrijgesteld vanwege hun lengte of om een medische reden. De te kleine en afgekeurde lotelingen hadden namelijk tijdens de keuringen, nog meer dan bij de andere stadia van het rekruteringsproces, niet alleen rekening te houden met wantrouwige autoriteiten, maar ook met de afgunst van medelotelingen en hun ouders. Hoe meer jongens immers werden afgekeurd, des te eerder kwamen de eigen 'twijfelnummers' aan de beurt. De sociale controle van dorps- of stadgenoten was daardoor groot en bewees de militieraden goede diensten. Er zijn in de negentiende eeuw heel wat bezwaren aangetekend tegen vrijstellingen van medelotelingen. Zo zijn in het archief van de provincie Limburg tussen 1867 en 1898 440 bezwaren tegen uitspraken van de militieraden terug te vinden. Hiervan waren er 120 afkomstig van dorps- of stadgenoten van een vrijgestelde loteling.⁶³

Een bezwaarschrift als dat van Jan Koops, rijksveldwachter in een klein Limburgs plaatsje, was in die tijd dan ook niets bijzonders. Zijn zoon was tijdens de loting in 1869 nummer zes ten deel gevallen, waardoor hij oorspronkelijk nog net buiten de dienst was gebleven. De zoon van de geneesheer van het plaatsje, een zekere Henri Giesbers, was in eerste instantie minder gelukkig geweest en had het dienstplichtig nummer vijf getrokken. Toch moest de zoon van Koops alsnog in dienst omdat Giesbers werd afgekeurd. Koops nam dit niet en schreef in zijn bezwaarschrift over de afkeuring: 'Hetgeen mij verwondert voor komt om reden den gezegden heer Giesbers voor de loting naar een Rampelezant of eenen nommerverwislaar heeft

⁶¹ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 2980, brief gouverneur provincie Zeeland 10 april 1835. Het koninklijk besluit dat hij noemt is van 20 juni 1828 (art 11).

⁶² Tresoar Leeuwarden, 34-14 Militieraden 1817, 1843-1922, nr. 1, 27 februari 1876.

⁶³ RHCL, ingediende bezwaren tegen uitspraken van de militieraden en de daarop genomen beslissingen 1865-1913, nr. 10039-10042.

vernomen. Daardoor komt mij deze afkeuring eigenaardig voor te meer omdat wij nooit het minste van zijne bijziendheid in de school of in de kerk hebben kunnen bespeuren. En den gezegden Henri Giesbers is toch onderwijzer. Weshalve ik met eerbied verzoek eenen herkeuring volgens de bestaande wet’.

In 1871 schreef de werkmans Hubert Reinders uit Meeressen een bezwaarschrift dat betrekking had op maar liefst drie lotelingen uit die plaats. Zijn zoon had nummer vierentwintig getrokken en dacht niet in dienst te hoeven. Maar omdat de drie lotelingen waren afgekeurd, bleek zijn nummer alsnog militieplicht in te houden. Twee lotelingen waren afgekeurd omdat hun gezichtsvermogen onvoldoende was en de derde op grond van een gebrek aan een voet. Reinders was het hier niet mee eens en noemde in zijn bezwaarschrift de namen van plaatsgenoten die wilden getuigen dat de gebreken waren voorgewend. Zo liep de boerenzoon die vanwege zijn voet was afgekeurd nog iedere dag over omgeploegd land en slechte wegen zonder last van zijn voet te ondervinden. Dit kon volgens Reinders worden bevestigd door drie plaatsgenoten die hij bij naam noemde.⁶⁴ Blijkbaar werden in sommige gevallen kosten nog moeite gespaard om buiten de dienst te blijven, ook al betekende dit het verraad van een buurt- of dorpsgenoot. De autoriteiten voeren er wel bij. Zij konden de hulp van derden goed gebruiken om de vindingrijkheid onder de dienstplichtigen te ontmaskeren.⁶⁵

Weinig opzienbarend in de negentiende eeuw was dan ook het verloop van een op 31 maart 1884 gehouden vergadering van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland. Tijdens deze vergadering verschenen A. Kwant uit Krimpen aan de IJssel en E. van der Horst uit het Hof van Delft, die beiden een adres hadden geschreven waarin zij bezwaar maakten tegen een uitspraak van de militieraad die hun zonen onder de wapenen bracht. De twee adressanten waren het niet eens met vrijstellingen vanwege te kleine lengte. A. Kwant lichtte volgens de notulen zijn adres als volgt toe: ‘evenals in het adres ontvouwd, is, dat A.J. Vrijenhoek toen hij lootte lang genoeg was en nu te kort is. De oorzaak daarvan is dat hij zich door veel lopen en andere kunstmiddelen kleiner gemaakt heeft, dan hij eigenlijk is, had Vrijenhoek lichaamsgebreken gehad dan zou hij geen aanmerking gehad hebben, maar thans meent hij zich over de uitspraak van de militieraad te moeten beklagen’. De adressant van der Horst had eenzelfde soort klacht over de vrijstelling van een zekere Willen van Eede.⁶⁶ Ook een adres van C. Benschop uit Koudenhoven was kenmerkend voor de sociale controle van plaatsgenoten. Hij tekende bezwaar aan tegen de afkeuring van Simon Klomp uit zijn gemeente. Volgens het adres had Klomp geen reden van vrijstelling bij de loting opgegeven en bovendien was hij gemeten op 1.551 strepen: ‘zoodat alle waarschijnlijkheid bestond dat hij voor de dienst zou worden aangewezen’. Het gevolg was dat de zoon van de rekwestrant niet in dienst hoefde. Toen Simon Klomp tijdens de eerste zitting van de militieraad een nieuwe meting aanvraagde, bleek hij echter 1.543 strepen te meten. Benschop beweerde dat Simon Klomp zich voor de zitting aan drankmisbruik schuldig had gemaakt, en dat was van invloed geweest op zijn lengte. Hij verzocht de vrijstelling ongedaan te maken, zodat zijn zoon niet onder de wapens hoefde.⁶⁷

In Oudendoorn, een dorpje op het Zuid-Hollandse eiland Voorne, verzette de arbeider A. de Ruiters zich tegen de onverwachte vrijstelling wegens lichaamsgebreken van de zoon van de plaatselijke arts omdat zijn eigen zoon eerst was vrijgeloot maar door de vrijstelling plotsklaps naar Den Haag moest om te dienen: ‘Er is een zoon van de dokter Heenvliet, die zou voor mijn zoon moeten opgeroepen worden, zij zeggen dat die is vrijgesproken van de dienst omdat hij slegte oogen heeft, hij leest zonder bril en die oogen kunnen dan toch niet zoo slegt zijn, nu zou ik zoo gaarne willen dat die jongen van de dokter gekeurd wier in Den Haag. Ik ben arbeider en heb een groot huishouden en met die jongen nu weg, weet ik niet hoe ik aan de kost moet blijven met mijn kinderen’.⁶⁸

Het kan haast niet anders of deze sociale controle van dorps- of buurtgenoten zal soms tot knallende ruzies hebben geleid. De correspondentie die in het archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken is bewaard over een voorval in het Brabantse Wijk en Aalburg laat wat dat betreft weinig aan de fantasie over. Het ging om de vrijstelling van de loteling Cornelis de Kok omdat hij voor zijn moeder, een

⁶⁴ Ibidem, nr. 10039, bezwaarschrift 23 maart 1871.

⁶⁵ En dat gebeurde niet alleen in Nederland. De historicus Frédéric Rousseau schreef bijvoorbeeld over de gang van zaken in Frankrijk: ‘L’encouragement de la délation est aussi un moyen de gouvernement’.

Frédéric Rousseau, *Service Militaire aux XIX siècle: de la résistance à l’obéissance: un siècle d’apprentissage de la patrie dans le département de l’Hérault* (Montpellier 1998) 126.

⁶⁶ NAZH, provinciaal bestuur, nr. 922 vergadering Gedeputeerde Staten 31 maart 1884.

⁶⁷ NA, ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Militie en Schutterijen, nr. 107, 13 mei 1864.

⁶⁸ NAZH, provinciaal bestuur, nr. 4306, 6 mei 1880.

weduwe met tien kinderen, volgens de militieraad onmisbaar was. De vrijstelling was verleend op grond van artikel 94 van de militiewet uit 1817, dat deze mogelijkheid bood aan een zoon van een weduwe of gescheiden vrouw die kostwinner was en van wie de moeder niet van de bedeling leefde of een eigen bedrijf had.⁶⁹ De vrijstelling was bij de medeloteling en dorpsgenoot, Marinus Kamerman, in het verkeerde keelgat geschoten en hij diende bij Gedeputeerde Staten van Noord Brabant een door negen dorpsgenoten ondertekend verzoek in om De Kok toch zijn dienstplicht te laten vervullen. De gezinssituatie was volgens de adressant minder ernstig dan de militieraad had beoordeeld. De moeder van Cornelis had een eigen huis, bezat enig land en had bovendien een kruidenierszaakje. Gedeputeerde Staten deed navraag bij de voorzitter van de militieraad en dat leverde een antwoord van maar liefst vier kantjes op waarin de voorzitter zijn besluit verdedigde. De weduwe had inderdaad enig land, een huisje en een bedrijfje in kruidenierswaren, maar de opbrengst hiervan woog niet op tegen de kosten die zij moest maken voor haar tien kinderen. Bovendien vond de voorzitter dat de ondertekenaars van het verzoek bepaald onbetrouwbaar waren. Zo had Kamerman in zijn verzoekschrift trots gewezen op een oom van de weduwe die medeondertekenaar was. Maar deze oom was onlangs veroordeeld en moest de gevangenis in. De drie dorpingen die het verzoek om vrijstelling van Cornelis de Kok hadden ondertekend, waren volgens de voorzitter van de militieraad, uit een ander hout gesneden. Zij waren: ‘notabele en onpartijdige personen’.⁷⁰ Ongetwijfeld lieten dergelijke verzoekschriften binnen de gemeenschap hun littekens achter. In dit geval lijkt het dorp, gezien het door negen man ondertekend verzoek dat was gericht tegen een weduwe met tien kinderen, in twee kampen uiteen te zijn gevallen over de vraag of wel of niet een vrijstelling voor de militie moest worden verleend aan een jongen die onmisbaar leek voor zijn moeder.

Een ander meningsverschil over een vrijstelling als kostwinner, komt achteraf gezien wel erg wrang over. Een logementhoudster en weduwe, Klaaske Koopman uit het Groningse Termunterzijl, diende in 1859 een verzoekschrift in waarin ze bezwaar maakte tegen een uitspraak van de militieraad. Ze had in eerste instantie gedacht dat haar zoon een nummer had getrokken dat hem vrijwaarde van dienst bij de nationale militie. Door een late vrijstelling van dorpsgenoot Han Smit was die hoop vervlogen. Volgens de weduwe was de vrijstelling ten onrechte toegekend. De militieraad had haar aan Smit verleend omdat hij kostwinner was voor zijn moeder, maar was op het moment van de uitspraak niet op de hoogte geweest van het feit dat zijn moeder juist die ochtend om vijf uur was overleden. De weduwe Koopman vond daarom dat op het tijdstip van de uitspraak de reden van vrijstelling was vervallen, zodat haar zoon alsnog uit de nationale militie moest worden ontslagen.⁷¹ Uit het bezwaar van de weduwe blijkt evenals bij eerdere voorbeelden dat ouders van lotelingen met een ‘twijfelnummer’ het uit eigenbelang soms wel erg bont maakten om vrijgestelde plaatsgenoten alsnog in de kazerne te krijgen.

5.7 Gevolgen van de wetgeving op lokaal niveau: een tussenbalans

In dit hoofdstuk bleek het lokale karakter van de militiewetgeving in deze derde fase van het rekruteringsproces op meerdere momenten een belangrijke rol te spelen. De vele verzoekschriften met klachten over vrijstellingen lieten zien dat de lotelingen die om een onduidelijke reden niet in dienst hoefden ernstig rekening hadden te houden met sociale controle van dorpsgenoten. De omgeving was bereid een bekende ‘te verraden’. De wet bepaalde dat iedere gemeente een van tevoren vastgesteld aantal rekruten voor de nationale militie moest leveren en dat werkte ‘verraad’ in de hand. Lotelingen, familie en bekenden konden de kans op in- of uitloten aardig berekenen. Vooral binnen kleinere gemeenschappen kon de reactie van de bevolking op de vrijstellingen gebaseerd zijn op achterdocht. Meestal uitte dat zich in de vorm van een protest over een plaatsgenoot die ten onrechte zou zijn afgekeurd of van wie de gezinssituatie volgens een adressant niet overeen kwam met de werkelijkheid. Maar het bleef niet altijd bij individuele kwesties. In een geval richtte plaatselijke irritatie zich tot een collectieve vrijstelling: die voor buitenlands zeevarenden. Deze vrijstelling was vooral in de kleinere Groningse havensteden omstreden en ouders zouden hun zonen daar zelfs bewust op jonge leeftijd voor de grote vaart laten kiezen om hun zo op latere leeftijd van de vrijstelling te laten profiteren. Andersom zouden lotelingen met opzet naar een andere plaats zijn verhuisd om op die manier de kans om vrij te loten te vergroten. De gemeentes in kwestie traden bij de staatsoverheid op als pleitbezorger

⁶⁹ De vrijstelling kon overigens maar aan één zoon worden verleend.

⁷⁰ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 2002, brief voorzitter militieraad 19 april 1823.

⁷¹ Ibidem, nr.3386, brief 24 mei 1859.

van hun burgers en de scheepsjongens legden het dan meestal af tegen andere lotelingen met invloedrijke ouders. De regering bleek niet helemaal ongevoelig voor de druk van buitenaf en baseerde haar beslissing in 1861 om de vrijstelling af te schaffen mede op de vele verzoekschriften die waren ontvangen.

Het lokale karakter van de wetgeving kwam ook tot uiting in de belangrijke rol die plaatselijke overheden speelden bij de uitvoering van de wetsartikelen over de vrijstellingen. De uiteindelijke beslissing hierover lag in eerste instantie bij militieraden die waren samengesteld uit vertegenwoordigers van de burgerlijke overheid en de krijgsmacht. Hun functioneren was echter mede afhankelijk van de medewerking van plaatselijke autoriteiten en die liet nogal eens te wensen over. Meestal was dat een gevolg van een gebrekkige functionerend gemeentelijk bestuur of een haperende administratie, die uitspraken over het verlenen van ‘papieren’ vrijstellingen als die voor broederdienst bemoeilijkten. Maar het optreden van plaatselijke autoriteiten en notabelen was ook een afspiegeling van een tijd waarin van een dienstplichtmoraal nauwelijks sprake was. Net als tijdens de eerdere rekruteringsstadia ontbrak het soms aan een gevoel van bestuursverantwoordelijkheid bij het uitvoeren de staatsverplichting. Burgemeesters weigerden een vertegenwoordiger naar de zittingen van een militieraad te sturen en stelden een lokaal ter beschikking dat te klein of te vuil was, burgerlijk geneesheren die in de militieraden zitting moesten nemen, waren niet altijd even gemotiveerd om hun tijd voor de algemene zaak op te offeren. Dit bemoeilijkte het functioneren van de militieraden. De leden waren afhankelijk van de hulp van geneesheren en gemeentebesturen op wie zij konden vertrouwen om zo misbruik van de wetgeving tegen te gaan.

Daarnaast toonden de ambtelijke verslagen, memoires en verzoekschriften die in dit hoofdstuk zijn behandeld, dat in deze tijd de neiging groot was om uitspraken van militieraden te manipuleren. Er bleken veel methoden in omloop om de leden van militieraden te misleiden door een fysiek gebrek voor te wenden om afgekeurd te worden. De vrijstellingen vanwege broederdienst of enig zoon die na de wet van 1861 de overhand kregen, boden minder mogelijkheden voor misbruik. Hoewel ook in deze fase van de rekrutering, evenals bij de inschrijving en loting, onkunde of een gebrekkig functionerend burgerlijke stand voor misverstanden konden zorgen. Een vergelijkend kwantitatief onderzoek naar veranderingen in misbruik door de jaren heen is niet mogelijk omdat de lotelingen door de minder strenge regelgeving na 1861 eerder werden goedgekeurd. Bovendien zeggen alleen cijfers over het aantal vrijgestelden weinig omdat een poging om illegaal de dienstplicht te ontlopen immers pas geslaagd was als hij niet door de autoriteiten werd ontdekt en opgetekend. Hoe dan ook, de geschreven bronnen toonden onder de lotelingen en hun omgeving een grote creativiteit en bereidheid om met hulp van alternatieve middelen een afkeuring af te dwingen. Ze moesten ook flink hun best doen omdat de grenzen scherp waren afgebakend door de wetgever met hulp van leden uit de plaatselijke gemeenschap, die uit eigenbelang een oogje in het zeil hielden. Er zijn geen aanwijzingen dat de fraudeurs, en niet te vergeten hun verklikkers, zich in de negentiende eeuw lieten leiden door ideologische motieven. Het ging altijd om persoonlijke overwegingen.

Die persoonlijke overwegingen waren ook bepalend bij de meest extreme vormen van dienstplichtontduiking. Een loteling kon bijvoorbeeld vanwege werk, familie of zijn geestelijke gesteldheid tot het uiterste gaan om buiten de kazerne te blijven door zichzelf opzettelijk te verminken of een huwelijk te sluiten. Het waren ingrijpende daden, die in de Napoleontische tijd niet onbekend waren, maar in de loop van de negentiende eeuw slechts zelden voorkwamen. Van de zelfverminderingen zijn geen cijfers bekend. Opvallend is in ieder geval dat er na 1850 in de correspondentie uit het archief van Binnenlandse Zaken geen meldingen over voorkomen. Over de betekenis van huwelijken als ontsnappingsroute is meer bekend dankzij de verslagen van de afloop van de lichten voor de nationale militie en een onderzoek dat Willem I in 1820 liet instellen. Het onderzoek toonde dat de achterdocht die de koning koesterde ten opzichte van de beweegredenen van ruim honderd getrouwde lotelingen ongegrond was. Zij baseerden deze belangrijke beslissing in hun leven nauwelijks op de dienstplicht. Het zal voor hen mooi meegenomen zijn geweest dat ze niet de kazerne in hoefden, maar andere persoonlijke overwegingen als een zwangere vriendin of een jonge weduwe met land waren bijna altijd van doorslaggevend betekenis. In de periode 1850-1860 bleken jaarlijks gemiddeld nog slecht vijftientig lotelingen voor de dienstplichtige leeftijd te trouwen, een aantal dat erop wijst dat de betekenis van het huwelijk als ontsnappingsroute in die tijd nog marginaler was dan in 1820.⁷²

⁷² NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 3972, verslag van de afloop van de lichten voor de nationale militie 1859.

De illegale ontsnappingsroutes werden vooral benut door lotelingen uit de onderste lagen van de bevolking. De grenzen werden scherp afgebakend door de wetgever met hulp van leden uit de plaatselijke gemeenschap, die uit eigenbelang een oogje in het zeil hielden. Voor de gegoede burgerij bood de negentiende-eeuwse rekruteringsystematiek via het remplaçantenstelsel een andere, maar dan legale mogelijkheid om onder de dienst uit te komen. Bovendien bleef de politiek-culturele elite niet alleen grotendeels buiten schot door de dienstvervanging maar ook door vrijstellingen die voor hen gunstig uitpaktten. Zo waren studenten in de godgeleerdheid en jongens die al voor hun negentiende jaar voor een officersopleiding kozen niet dienstplichtig en viel een vrijstelling als die voor een enig zoon, gunstig uit voor de elite waar eerder aan geboortebeporing werd gedaan dan in de lagere milieus.

OPGAVEN UIT HET INSCHEIDINGS-REGISTER GETROKKEN.						OPGAVEN, DOOR DEN MILITIE-COMMISSARIS IN DIT REGISTER GEBRACHT.		Nader bij den Militieraad opgegeven rodenen van vrijstelling.	Of de loteling verklaard heeft een plaatsvervangende of sunnervervangende te zullen stellen.		
Laatige nummer.	1. GESLACHTSNAAM.	2. VOORNAAM.	3. BIJNAAM, zoo die bekend is.	Geburtsplaats.	Geburtsdag.	Woonplaats.	Geslachts- en voornaam en woonplaats van vader, moeder of voogd.			Beroep van den loteling.	MAAT en SIGNALEMENT van den loteling.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	
1297	Schoen	Pleuworden	1	1	1	1	1. Dorus 2. Theewis 3. Antje 4. 5. 6.	Hein Johannes	1 Meter 7/8 millim. Aangezicht op Voorhoofd gew Oogen kle Neus gew Mond kle Kin sp Haar zw Wenkbrauwen Merkbare teekenen	1	breed
1298	Ruijs de Beerenbrouck	Roosmond	1	1	1	1	1. Mr. G. G. G. 2. Mrs. M. M. M. 3. Mr. M. M. M. 4. 5. 6.	Mr. M. M. M. Mrs. M. M. M. Mr. M. M. M.	1 Meter millim. Aangezicht op Voorhoofd Oogen Neus Mond Kin Haar Wenkbrauwen Merkbare teekenen	1	e. a.
1299	Smeele	1	1	1	1	1	1. Jacobus 2. van O. 3. Catharina 4. Maria 5. 6.	Heiter	1 Meter 7/8 millim. Aangezicht op Voorhoofd h Oogen kle Neus gew Mond Kin zw Haar kle Wenkbrauwen Merkbare teekenen	1	

De latere minister-president Jhr. Mr. Charles Ruijs de Beerenbrouck blijkt volgens de militieregisters vrijgesteld als enig zoon. NAZH, *militieregisters 1881-1941*.